सिद्धान्त चन्द्रोदयः

(तर्क संग्रहः टीका)

सिद्धान्तचन्द्रोदय:

(तर्कसं० टीका)

पदानेरणनदृष्टंकथमेनृत्वविवरणत्वं६

जातौनाजैपदेलक्षंतेदृत्वमभिधीयते२

सि॰ चं॰

१

ॐश्रीगणेशायनमः यंवेदाःसततंस्तुवंतिनितरांध्यायंतियंयोगिनोयःसृष्ट्यादिनिदानमुत्त
किरंशंहृस्मीदितोगौवःपुमान् तस्मिन्नेमौलसुताकृताद्ध्वपुष्पप्रस्तावत्मकेशंकरेमैचितंर
मतांसदाभयहरेश्रीमत्परब्रह्मणि १ चित्रांमान्वपसागरेहिमरुचेर्विद्वन्मणेःश्रीगुरोःकाशी
नाम४ नाथप्रभुनामिधोनलस्ततःकारुण्यबोधांबुधेः स्वांतःप्रांतगतांधकारतरणिंश्रीपादपंके
रुहद्वंद्वंसंकल्पयामिहृद्यंममलंप्रल्पदादेवंशिवं २ ज्ञात्वातंत्रमनेकंश्रीकृष्णधूर्जटिदीक्षि
तःतर्कसंग्रहगूढार्थान्विवृणोमियथामति ३ श्रीमद्विक्रमपत्तनाधिपमहाराजाधिराजाभि
तप्रज्ञश्रीगजसिंहभूपतनयश्रीराजसिंहप्रभोः सुज्ञानायविनिर्मितोतिललितःसिद्धांतचंद्रोदयोर
म्यःसाधुतनोतुपंडितमनोहर्षतरंगावलिं ४ ग्रंथादौनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमन्नंभट्टोपाध्यायःशि
ष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकंनमस्कारात्मकंमंगलमाचरन् श्रोतृप्रवृत्तयेऽनुबंधचतुष्टयं
चप्रदर्शयन् शिष्याणामवधानायचिकीर्षितग्रंथप्रतिज्ञांचकुर्वन् शिष्याणांमंगलप्रवृत्तयेस्मा
र्तिकमार्गप्रवृत्तयेवातन्निबध्नातिनिधायेत्यादिना तर्क्यतेप्रमितिविषयीक्रियंतेइतितर्काः द्र
व्यादिपदार्थास्तेषांसंग्रहः संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षायस्मिन्सःग्रंथःक्रियतेइत्यर्थः ना

चिन्तामणितिक
सचितन्नामेति
मनः४

इयन्ननवद्धि
न्तवमभितते

शिव
१

तर्कसंग्रहपदवाच्यताप्रकृतेतरकोदिप्रवेशात्वनिबंधनत्वं२

नामनैव वस्तुसंकीर्त्तनमुद्देशः यथा द्रव्यगुणा इति असाधारणधर्मो लक्षणं यथा गंधवत्वं पृथिव्याः
लक्षितस्य लक्षणं संभवति न वेति विचारः परीक्षा ननु संग्रहस्य संक्षेपेण स्वरूपकथनमिति
व्याख्यानं तन्न स्वरूपकथनमात्रेण पदार्थतत्वज्ञानासंभवात् नन्वेतद्ग्रंथरचनावलंबनं किं
प्रयोजनायेत्यत आह सुखबोधायेति सुखेनानायासेन बोधाय पदार्थतत्वज्ञानायेत्यर्थः तथा
च त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति भाष्यं तमत्वाच्चोद्देशादेरुक्तत्वात
पदार्थतत्वज्ञानं भवत्येवेति भावः अत्रोद्देशस्य पदार्थज्ञानं प्रयोजनं लक्षणस्येतरभेदरूपं
साध्यं तद्ज्ञानमिति वदंति परीक्षायाः ज्ञानायाहेतुभूतपक्षलक्षणांतर्गतदोषपरीहार एवेति मंत
व्यम् ननु कुसुमांजलिलीलावत्यादिग्रंथाध्ययनेनापि पदार्थतत्वज्ञानं संभवेत्किमनेन ग्रंथर
चनावलंबनेनेत्यत आह बालानामिति तथा च तेषामतिदुर्बोधकत्वात्तत्र बालानां बोधो न भ
वतीति भावः अत्राधीतव्याकरणकाव्यकोशालंकारोऽनधीतन्यायशास्त्रो बालः नन्वाशीर्वाद
नमस्का[illegible]रवस्तुनिर्देशभेदतः मंगलं त्रिविधं प्रोक्तं शास्त्रादीनां मुखादिष्विति महदुक्तेर्मंग
लस्य ग्रंथादावावश्यकत्वात्तदत्राकृत्वा कथं ग्रंथः किमेतदित्यत आह निधायेति विश्वेशं जगत्

ननुसमाप्तिंप्रतिदृढतरसामग्रीसंपादनायैवबहुतरमंगलमेवस्यादत आह ५

सि.मु.

२

गौरं श्रीसांबमूर्त्तिं हृदि मनसि नितरां ध्यात्वा गुरुवंदनं च विधायेत्यर्थः तथा चाज्ञनमस्कारात्मकं
मंगलं कृतमेवेत्याशयः न चेश्वरमंगलेनैव समाप्तिनिर्वाहे गुरुवंदनमयुक्तमिति वाच्यम् शिवे रुष्टे
गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन गुरुरेव परं ब्रह्मेत्यादिवचनात् गुरोरेवोत्कृष्टत्वप्रतिपादनेन तस्यैवा
वश्यकत्वात् ईश्वरमंगलं तु समाप्तौ दृढतरसामग्रीसंपादनाय निरीश्वरवादिमतनिराकरणा
यैवेति बोध्यं यत्र चेश्वरमंगलमेवास्ति तत्र तस्यैव प्राधान्यं दिवाकरदीधितेरभावे दीपदीधितेर्दीधितेश्चा
नुषोत्पादकत्ववदिति भावः इति श्लोकव्याख्या अथ मंगलं समाप्तिं प्रति न कारणं कादंबर्यादौ मं
गलसत्वेपि समाप्त्यनुदयात् नास्तिकग्रंथे च मंगलाभावेऽपि समाप्त्युदयादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारा क
रादिति चेन्न यत्सत्वे यदितरयावत्कारणसत्वे यत्सत्वमित्यस्यैवान्वयत्वेन कादंबर्यादौ मंगलसत्वे
पि कारणांतरस्याऽसत्वेनान्वयव्यभिचाराभावात् नास्तिकग्रंथे च कार्य्यात् कारणमनु
मेयमिति न्यायेन नास्तिकः कृतमंगलकः विघ्नध्वंसपूर्वकग्रंथपरिसमाप्तिमत्वादित्येवंवादि
त्यनुमानाज्जन्मांतरीयमंगलसिद्धौ व्यतिरेकव्यभिचाराभावाच्च ननु मंगलस्य श्रुतिबोधितक
र्तव्यताकत्वे किं मानमिति चेन्मंगलं श्रुतिबोधितकर्तव्यताकं अलौकिकशिष्टाचारविषयत्वा
त् दर्शादिवदित्यनुमानमेव मानं लौकिके व्यभिचारवारणायालौकिके साचारविशेषणं आचारस्यार्थे

नरहेन्नावेध
कामावादिः ५

या परं तु विषयत्वसान्निध्यात्कृतिरेव विवक्षिता उन्मत्तकृतरात्रिश्राद्धादौ हेतोः सत्त्वाद्व्यभिचारोऽतः
शिष्टेति शिष्टत्वं च भक्तिश्रद्धादिमद्वेदानुमतकर्मकर्तृत्वं नास्तिकारम्भे व्यभिचारवारणाय
भक्तीत्यादि चैत्यवन्दनप्रवृत्तबौद्धे व्यभिचारवारणाय वेदानुमतेति भक्तिश्रद्धाराध्यत्वेन ज्ञानं
श्रद्धा च फलावश्यंभावनिश्चय इति संक्षेपः नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्ति
बुद्धिप्रतिभाद्वि का[illegible]दायाः नं ५ स्तु प्रतिबन्धकाभावघटितकारणात्समुदायादेवेत्याहुः इत्यलं मतिविस्तरेण बालानाम् इति मं
गलवादः तत्रोद्देशस्यैवादौ कर्तव्यतया तत्पुरस्कारेण पदार्थान्विभजते द्रव्येति द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः ज्ञेयत्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणं सप्तग्रहणं स्पष्टार्थ
मेवमग्रेऽपि इति पदार्थसामान्यलक्षणं द्रव्यं विभजते तत्रेति तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश
कालदिगात्ममनांसि नवैव तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः नवैवेति द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः एवं तत्रेति प
दं चेतु विंशतिर्गुणाः इत्यादिनाप्यन्वेति द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्य
लक्षणं द्रव्यत्वजाताविदं द्रव्यमिति प्रत्यक्षं द्रव्यवृत्तिर्या समवायिकारणता सा किंचिद्धर्माव
च्छिन्ना कारणतात्वात् दण्डवृत्तिकारणतावदित्यनुमानं वा मानं तादृशधर्माविषयया द्रव्यत्व

प्रथमलक्षणे [illegible] लक्षणयोरैक्यात् द्वितीयलक्षणमाह कालिकसंबन्धेन गुणस्यापि गुणवत्त्वस्यात् अत एव समवायेनेत्ते गौरवमतः तृतीयलक्षणमाह [illegible] २

तत्र द्रव्ये निर्गुणं तिष्ठतीति नियमात् २

गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं द्रव्यत्वं तेन रूपादावतिव्याप्तिः एकं रसं रसात्पृथगिति तत्र गुणः कृता
कत्वपृथक्त्वेन तत्समानाधिकरणं तत्रवर्तमानायां सत्ताभिन्नजातिः रूपत्वजातिः तद्वान् रूपं ७

श्री
३

जातिसिद्धेः नन्वाद्यक्षणे द्रव्यस्य निर्गुणत्वेन कथं गुणवत्त्वं तल्लक्षणं नचैतदानीं गुणात्यन्ताभावे संभवति तत्पूर्व
क्षणे घटरूपस्य समवायिकारणाभावात् सामान्यसामग्रीकत्वे तु घटगुणयोर्भेदो न स्यात् कारणभेदस्यैव
कार्यभेदनियामकत्वादिति चेन्नैवं गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
सत्ताभिन्नायं गुणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तेत्यादि गुणत्वादिकमादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिवारणा
य गुणेत्यादि एवमपि घटत्वादिकमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तासाक्षाद्व्याप्यस्या
पि द्रव्यत्वलक्षणे प्रवेशः कार्यः तथा च गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति
मत्त्वं द्रव्यत्वलक्षणं एकं रूपं रसात्पृथगिति प्रतीतिस्तु न समवायेन रूपे पृथक्त्वमेकत्वं चावगाहते गु
णे गुणानङ्गीकारात् किंतु घटनिष्ठ एव ते सामानाधिकरण्यसंबंधेन रूपे अतस्तत्र नातिव्याप्तिरिति
मन्तव्यं नवत्वमेव व्युत्पादयति पृथिवीति अथ तमोवादः ननु इहांधकार इति प्रतीतेस्तमसः
प्रसिद्धत्वेन नीलं तमश्चलतीति प्रतीतेस्तमसो गुणक्रियावत्त्वेन च द्रव्यत्वं सिध्यति स्पर्शरहितत्वेऽप्र
तिरूपवत्त्वेन न पृथिव्यादावन्तर्भावोऽपि तस्य तदुक्तं तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् प्रसि
द्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति अतः कथं नवैवेति चेन्न तस्य द्रव्यत्वे आलोकसहकृतेन च

इदं तमः आकाशादिचतुष्टये अंतर्भवितुं नार्हति रूपवत्त्वात् यत्रैवं तत्रैवं इदं तमः पृथिव्यादिचतुष्टये अंत

ननु ... [illegible] दीपप्रतीते ... स्योऽद्रव्यत्वे स्यात्स्यान्नीति न च वाच्यं प्रतीति भातीति [illegible] यथा मुक्ताविदं रजतं मिथ्येति [illegible] नेदं रजतं भाति [illegible]
[illegible] त्वंतीति ... तरकालेबाधज्ञानाभावान्न भातीति त्वमित्यत आह किं चेति ६

दुरिंद्रियेणाग्रहणस्यात् द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे प्रकाशकालोकसहकृतचक्षुरिंद्रियस्यैव कारणत्वात् अथ
घूकादीनामालोकमंतरेणाऽपि घटचाक्षुषमितिचेन्न अदृष्टविशेषोपगृहीतघूकादींद्रियस्यानुत्क
ष्टालोकस्यैव सहकारीतिकल्पनात् विलक्षणादृष्टवशात्क्वचिदनुत्कृष्टालोकस्यापि सहका
रित्वेबाधकाभावात् यद्वाऽस्मदीयत्वेन द्रव्यचाक्षुषविशेषणात् न च घटावच्छेदेनालोकसंयो
गसत्वेऽप्यावच्छेदेन कुतो न घटादि चाक्षुषमितिवाच्यम् आलोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसंयोग
स्यैव चाक्षुषनिदानमित्यस्मदभिप्रायात् किंचातिरिक्ततमःकल्पने तत्प्रागभावादिकल्पने च गौरव
मेवाधिकमवशिष्यते तस्मात्प्रौढप्रकाशकतेजःसामान्याभाव एव तमः य किंचित्तेजोभावव
तितमस्त्वापत्तासामान्यपदं सुवर्णवतिदेशेंधकाराभावापत्त्या प्रकाशकपदं अणुकादिमत्यें
धकाराभावापत्त्या प्रौढपदं नीलंतमश्चलतीतिप्रतीतिर्भ्रमः उत्कृष्टस्पर्शस्यापत्त्यपि तु मशंका
त्वात्तमोऽभावो न तेज इति बोध्यम् इति द्रव्यसामान्यनिरूपणं गुणान्विभजते रूपेति रूपरसगं
धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुः
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः तत्रेत्यनुवर्तते गुणत्वजातिमत्त्वमानं पूर्वं वैत

तर्हि घूकादीनामंधतमसे चाक्षुषं न स्यात् अत आह ९

यत्किंचित्तेजोदीनादि दमानवति [illegible] वसे७

[illegible] अवयवि [illegible] त्वात् द्वारनिष्ठकारणतावच्छेदकतया [illegible] बोध्यम् ९
द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यव [illegible]

मत्वादौगुणत्वंग्रन्थकारेणोऽद्भेवनियामकाइतिशेषं द्रव्यकर्मभिन्नत्वेसतिसामान्यवान् गुणः द्रव्यकर्मणोरति
व्याप्तिंवारणायविशेषणादलं सामान्यादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलम् चतुर्विंशतिगुणाइतिशेषं
रूपरसगंधस्पर्शाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागौपरत्वापरत्वेबुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रय
त्नाश्चेतिवैशेषिकसूत्रस्यचकारस्यानुक्तसमुच्चयज्ञापकत्वान्नतत्विरोधइतिबोध्यम् लघुत्वस्यगु
रुत्वाभावरूपत्वादालसस्य कृत्सभावरूपत्वान्नचतुर्विंशतित्वव्याघातः इतिगुणसामान्यनिरूपणम्
कर्मविभजते उत्क्षेपणेति उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानिपंचकर्माणि कर्मत्वजातिः प्र
त्यक्षसिद्धा संयोगाभिन्नत्वेसतिसंयोगासमवायिकारणम् कर्म संयोगाभिन्नत्वंघटपटादावव्याप्त्य
तउक्तम् संयोगासमवायिकारणमिति कायपुस्तकसंयोगस्यासमवायिकारणं हस्तपुस्तकसं
योगस्तत्रातिव्याप्तिवारणायसत्यंतं भ्रमणादीनांगमनेंतर्भावंवदिष्यतीतिनपंचत्वविरोधः इतिक
र्मसामान्यनिरूपणम् सामान्यंविभजते परमिति परमपरंचेतिद्विविधंसामान्यम् परसामान्यमपर
सामान्यमित्यर्थः परत्वंचाधिकदेशवृत्तित्वं द्रव्यादित्रिकंसदितिगद्यते सतोभावः सत्तेतिव्युत्पत्तेःसत्तैवपरं
तानामकाचनजातिरस्ति साचद्रव्यत्वाद्यधिकरणद्रव्येवर्तमानासत्वाधिककदेशेगुणादावपिवर्त्तते

…धिकर…शावृत्तित्वात् १

अतः परत्वमित्युच्यते अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वं वर्तते च द्रव्यत्वे गुणादिसाधारणसत्ताधिकरण
गुणादेर्न्यूनदेशोद्व्यक्तवृत्तित्वात् अथैवं सति द्रव्यत्वस्य पृथिवीत्वापेक्षया परत्वात्परं सत्तेति वक्तव्य
मानाऽन्तंघास्मगतिमिति चेन्न सकलजात्यपेक्षयापरत्वाभिप्रायकत्वात्तस्य सामान्यत्वादिकं न जातिः किं
तूपाधिरेव ननूपाधिरिति कोऽवक्षिप्यते इति चेत् उच्यते यद्यपि धर्ममात्रमुपाधिरित्युच्यते तथापि जाति
भिन्नो धर्म एवात्र विवक्षितः स द्विविधः सखण्डोपाधिरखण्डोपाधिश्च तत्राद्यो बहुपदार्थघटितो ध
र्मः स च धर्मः रूपपदार्थघटितमूर्तः यथा उक्ताशिष्टत्वादिकं वक्ष्यमाणाभावत्वाभावत्वशरीरत्वेन्द्रियत्व
विषयत्वकारणत्वकार्यत्वाकाशत्वकालत्वदिक्त्वादयश्च द्वितीयोऽनिर्वचनीयो धर्मः इति बोध्य
म् मूलकारोक्तसामान्यलक्षणप्रसंगादेवैव प्रकाश्यते नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति अत्रैकत्व
सांपातितः न च तल्लक्षणसंभवति घटत्वपटत्वा[illegible]नेकेषु एकत्वाभावात् अनेकत्वस्यैकाभिन्नाल
कत्वेनैकत्वानेकत्वयोर्विरोधात् यद्वा तच्च सजातीयधर्मान्तरराहित्यरूपम् अथवा एकमिति स्वरू
पकथनं अनेकानुगतत्वं चानेकेषु वृत्तित्वं तदपि समवायेन बोध्यम् तेन नात्यन्ताभावेतिव्याप्तिः त
स्याभावीयदैशिकविशेषणतासंबंधेन वृत्तेः इदं च संयोगादावप्यत उक्तम् नित्यमिति गगनपरिमाणादि
[illegible] घटकं अत्र कश्चिदाह घटत्वरूपसामान्यस्यैकत्वात्को दोष इति वाच्यं प्रकटयति तो
सामान्यलक्षणे एकमिति [illegible] अनेकेषु [illegible] ५
[illegible]

आकाशनिष्ठायाः समवायिकारणता याकिंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् वायुनिष्ठकारणतावदित्यनुमानेन तादृशधर्मविषय
ः सिध्यति ६

५ वारणायानेकेति इति सामान्यनिरूपणम् विशेषं विभजते नित्येति नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्तु मता एवं स्वतो व्या
वर्तकत्वं विशेषत्वं अयं विशेषो द्रव्यादिभिन्नो विशेषात् इत्यत्र स्वयमेव व्यावर्तको भवतीति लक्षणसम
न्वयः व्यावर्तकत्वं नाम व्यावृत्तिजनकत्वं व्यावृत्तिश्चेतरभेदस्तद्ज्ञानं चेदमन्यैवेति स्फुटेतरं ननु विशे
ष एव किमर्थमाश्रयितव्य इति चेदुच्यते घटादीनां कपालसमवेतत्वादिकं पटादिभेदकमस्ति परमाणू
नां तु परस्परभेदकं विशेषं विना न किंचिदस्तीत्यतो नापेक्षा विशेष आश्रयितव्यः एवं शब्दसमवायिकार
तावच्छेदकतयापि विशेषः सिध्यति अत्रानुमानं पूर्ववत् कारणत्वलिंगकं आकाशत्वं शब्दसमवायिकारणता
वच्छेदकत्वादिकमवच्छेदकमिति स्वतो व्यावृत्त्यर्थमेव वा सौंगी...कार्यः नित्यद्रव्यवृत्तय इत्याश्रयकथनं
इति विशेषनिरूपणम् समवायस्यैकविधत्वाद्दीह समवायस्त्विति समवायस्त्वेक एव नित्यः संबंधः
समवायः संयोगवारणाय नित्य इति गगनादिवारणाय संबंध इति संबंधत्वं संबंधिभिन्नत्वे सति संबंध्याश्रि
तः स्वभिन्नसंबंध्याश्रितः स्वभिन्नप्रतियोगिकः संबंधव्यवहारहेतुर्वा भवति घटघटत्वयोस्समवायः स्वाभि
न्नयत्संबंधि घटो घटत्वं च तदाश्रितः अभावाद्यात्मकस्वरूपसंबंधादिवारणाय भिन्नत्वं निविष्टं स्वरूपसंबंधप
रंपरासंबंधव्यवहारस्य गौणत्वे न तत्र संबंधलक्षणस्यानपेक्षितत्वात् संयोगसमवायावेव मुख्यसंबंधौ

पूर्वलक्षणे योगी ...
...धं विनानाभ... ते... तत्...मानाभयः

विषयता द्विविधा विशेष्यताख्यविषयता विशेष्यताख्यविषयता संसर्गकी विषयता

ननु समवायसद्भावे किं मानमिति चेदत्र प्राचः इह कपाले घटः समवाय इति प्र(त्य)क्षसिद्धमिति जगदिरे नव्यास्तु भू-
तलं घटसंयुक्तमिति वद्गगनं घटसंयुक्तमिति प्रत्ययस्यानुदयात् संबंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेन
समवायेन प्रत्यक्षः तस्यातींद्रियसाधारणत्वात् किंत्वनुमेयः तथाहि विशिष्टरूपवान् घट इति प्रत्यक्षं हि वि-
शिष्टज्ञानं तत्र किंचित्प्रकारकं किंचिद्विशेष्यकं किंचित्संसर्गकं चेति सर्वजनसिद्धं एवं सति रूपवान् घट
इति विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्याभयसंबंधविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात् दंडीति विशिष्टज्ञानवदित्यनुमाने
नात् द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमेन संयोगस्य बाधात् समवायसिद्धिरित्याहुः प्रकारत्वं नाम विषयतावि-
शेषः एवं [illegible] विशेष्यत्वमपि प्रकारत्वं नाम भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वं नाम भास- निरूपकत्वे
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं वैशिष्ट्यं नाम संबंधः दंडीति ज्ञाने [illegible] भासमानवैशिष्ट्यं संयोगस्तत्प्रतियोगि-
त्वं दंडे तदनुयोगित्वं पुरुषे इत्यपि केचित् अत्र मीमांसकाः समवायस्थाने स्वरूपसंबंधः एवं निविश्य-
ते इत्याहुस्तदसत् रूपाद्यात्मकानंतस्वरूपाणां संबंधत्वे गौरवात् न च समवायस्यैकत्वे रूपवान् वायुरि-
ति प्रतीत्यापत्तिः स्पर्शसमवायस्य रूपसमवायस्य चैक्यादिति वाच्यम् रूपविशिष्टसमवायाधिकर-
णतायास्तत्वाद्रूपप्रतीतिनियामकाया वायावसत्वादिति संक्षेपः इति समवायनिरूपणं अभावं विभज-

अतींद्रियप / परमाणु / वत्तुल्य / त्वात्

केचित्तु / सामान्य / त्वे

केचिदित्यनेन [illegible] भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमनुयोगित्वं [illegible] विशेषणविशेष्यभावाभावः ४

वोऽन्योन्याभावे १

भावत्वाभावइति भावभिन्नत्वे नमत्यं तुल्यमतांतरे १

ते अभावइति अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यंताभावश्चेति भावभिन्नत्वं भावत्वाभावः
प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं वाऽभावत्वं अखंडोपाधिरित्यपिकेचित् भावत्वं च समवायि
कार्यसमवायान्यतरसंबंधेन सत्तावत्वम् तदर्थश्च समवायसंबंधेन द्रव्यादित्रिके समवायसंबं
धेन घटैकाधिकरणत्वं तेन संबंधेन सामान्यादित्रिके सत्तावत्वं अत्र गुरवः अभावोऽधिकरणात्म
क इत्यूचुस्तन्न जलगतगंधाभावस्य जलस्वरूपतया गंधाभावस्य घ्राणजत्वानुपपत्तेः जलस्य घ्राण
जत्वायोगादितिदिक् एवमाधाराद्येव भावोऽप्युपपद्यते इत्यभावसामान्यनिरूपणम् अथ पदार्था
नां साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्येते सप्तानां ज्ञेयत्वादिकं साधर्म्यं तत्र प्रागुक्तमेव द्रव्यादिचतुर्णां समवेतत
मवेतत्वं द्रव्यादित्रयाणां सत्तावत्वं द्रव्यादिषण्णां भावत्वम् द्रव्यादिपंचानां भावत्वे सत्यनेकत्वं समवाये
नसंबंधित्वं च द्रव्यादिचतुर्णां समवेतसमवेतत्वम् द्रव्यादित्रयाणां सत्तावत्त्वं द्रव्यगुणयोर्नित्या
नित्योभयवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्वं कर्मावृत्तिजातिमत्वं वा गुणकर्मणोः समवायिकारणत्वं
गुणादिषण्णां गुणकर्मशून्यत्वं सामान्यादिचतुष्टयस्य सामान्यशून्यत्वं समवायिकारणत्वं यथायथं साध
र्म्यं तदितरेषां केवलान्वयिभिन्नं तद्वैधर्म्यमिति ध्येयम् इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये तर्कसंग्रहव्या

अत्र अखंडोपाधि... तेऽसंख्यतेतत्र खंडोपाधिक त्वात् २

आधिकरणात्मकाभावे ... टीक ...

ख्याने पदार्थोद्देशविभागनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः १ पदार्थान्विभज्य संप्रति तेषामुद्देशक्रमानु
सारेण लक्षणं वक्तुमुपक्रमते गंधवतीति गंधवती पृथिवी गंधवत्त्वं च समवायेन बोध्यम् तेन का
लिकसंबंधेन काले दैशिकसंबंधेन दिशि गंधवत्त्वस्य सत्वेऽपि न क्षतिः तयोस्तेन तेन संबंधेनै
व सर्वाधारत्वात् अथ तदेव हि लक्षणं यदव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यम् य
था गोः सास्नादिमत्त्वं अव्याप्तिश्च लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं अतएव गोर्न कपिलत्वं लक्षणं तस्याव्या
प्तिग्रस्तत्वात् अतिव्याप्तिश्च लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वं अतएव गोर्न शृंगित्वं लक्षणं तस्याति
व्याप्तिग्रस्तत्वात् असंभवश्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वं यथा गोरेकशफत्वं न लक्षणं असंभवग्रस्त
त्वात् एवं गंधवत्त्वस्य लक्ष्यैकदेशपाषाणपाटलीमुक्ताहीरकादावंवृत्तिरूपाव्याप्तिग्रस्तत्वात्कथं लक्ष
णत्वमिति चेन्न तद्भस्मनि गंधोपलंभेन तत्रापि गंधकल्पनात् तस्यानुद्भूतत्वादनुपलब्धिः
अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभाव उद्भूतत्वमिति गंगेशोपाध्यायाः उद्भूतत्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भू
तत्वमिति जरन्नैयायिकाः तदुभयमपि संकरस्य जातिबाधकत्वपक्षेन साधीयः शुक्ले

...पादानोपादेयं भवति पाषाणाद्ध्वंसजन्यत्वात् यत्तद्द्रव्यं यत्तद्द्रव्य

भस्मपरमाणवो गंधवंतः गंधवद्भस्मारंभकत्वात् ...

ध्वंसजन्यं भवति तत्तद्...

सादिना संकरात् तथाहि संकरो नाम परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः अ
नुद्भूतत्वमपहाय मूर्तत्वमुद्भूतमूर्तेऽस्ति मूर्तत्वमपहायानुद्भूतत्वमनुद्भूते गंधेऽस्ति तदुभयमप्य
नुद्भूतमूर्तेऽस्ति एवमुद्भूतत्वेपि संकरः तदुक्तं किरणावल्यामुदयनाचार्यैः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संक
रोऽथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह इति तस्मात्तत्रोद्भूतत्वाभाववत्वं उद्भूतत्वं च प्र
त्यक्षत्वप्रयोजकरूपरसगंधस्पर्शसंयोगाद्यन्यतमत्वमित्यलमप्रस्तुतविचारेण अथैवमपि सुरभ्यसुरभिकपा
लजन्यघटे परस्परप्रतिबंधेन गंधानुत्पत्तेरव्याप्तिः न च तादृशघटे गंधप्रतीतेस्तत्र गंध एवास्तीति वा
च्यं अवयवगंधस्यैव तत्र भानांगीकारादिति चेन्न गंधवत्त्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् जलादावतिव्याप्तिवारणाय गंधेत्वेत्यादि सत्तामादाय तत्रैवातिव्या
प्तिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येति पृथिवी घटत्वमादायाऽव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षादिति पृ
थिवीतेजसोर्द्वित्वमादाय तेजसि दोषवारणाय जातिपदं एतेनाद्यक्षणोत्पन्नघटेऽव्याप्तिः परास्ता गंध
प्रतीतिस्तत्त्वेपि पृथिवीसंबंधस्तत्त्वे पृथिवीसंबंधाभावे गंधप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथि
वीगंधस्यैव जले प्रतीतिर्वायावपि ननु देशांतरस्य कस्तूरीकुसुमसंबद्धपवनस्ये

अनवस्थितिः जातेर्जातिमत्त्वे बाधकं रूपहानिः विशेषस्य जातिमत्त्वे बाधकं असंबंधः समवायस्य जातिमत्त्वे इति

व्यक्तेरभेद [illegible]

समवायेन घटे सुरभिगंधोत्पत्तिप्रतिबंधकः समवायेन घटेऽसुरभिगंधोत्पत्तिप्रतिबंधकः समवायेन घटेऽसुरभिगंधोत्पत्तिप्रति [illegible] समवायेन सुरभिगंधप्रतिबंधकः ॥

तद्देशेतत्संबंधाभावाद्गंधप्रतीत्यनुपपत्तिः नचवायानीततत्तत्त्र्यणुकादिसंबंधोऽस्त्येवेतिवाच्यम् कस्तूर्य्याःन्यून
तापत्तेः कुसुमस्यचछिद्रतापत्तेरितिचेन्न भोक्तृदृष्टविशेषेणपूर्ववत्तत्र्यणुकांतराद्युत्पत्तेः कर्पूरादौवद
ष्टविशेषाभावात् न्यूनतैवेव इतिपृथिवीनिरूपणम् ननुलक्षणस्यकिंलक्षणमितिचेत् लक्ष्यतावच्छेद
कसमनियतत्वमित्यवेहि अत्रपृथिवीलक्ष्ये तद्वृत्तिलक्ष्यतायाअवच्छेदकंपृथिवीत्वं तत्समनियतत्वस्यगं
धवत्त्वेइतिलक्षणसमन्वयः अवच्छेदकत्वंचस्वरूपसंबंधविशेषः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यपिकें
चित् समनैयतत्वंच तद्व्याप्यत्वेसति तद्व्यापकत्वं वर्त्तते चगंधवत्त्वे यत्रगंधवत्त्वंतत्रपृथिवीत्वमि
ति तद्व्याप्यत्वंयत्रपृथिवीत्वंतत्रगंधवत्त्वमितितद्व्यापकत्वंच यस्यचप्रथममुपादानंतद्व्याप्यमि
तिमंतव्यं यस्यपश्चात् उपादानंतद्व्यापकम् तदुक्तं व्याप्यस्यवचनंपूर्वंव्यापकस्यततःपरं एवंप
रिष्कृताव्याप्तिःस्फुटीभवतितत्वतइति ननुलक्षणस्यकिंप्रयोजनमितिचेत् इतरभेदज्ञानमितिवि
द्धि नचैवंसतीतरभेदात्मिकायाव्यावृत्तेः तस्याअपिपृथिव्यसाधारणधर्मत्वेनसापिलक्षणमिति
वक्तव्यम् एवंसति पृथिवीतरभेदवतीतरभेदादित्यनुमानासंभवेनतस्याःप्रयोजनाप्रसिद्धिः ए

नहिघटत्वद्र
व्यत्वादिकंपृथ
थिव्या अवच्छेद
कं न्यूनातिरिक्त
देशवृत्तित्वात्

अन्यूनवृत्तित्व
नामसर्वदेशवृ
त्तित्वमित्यर्थः

इतिश्रीका
ते

एतादृशेल
क्षणस्यलक्ष्ये
लक्षणतेसातिर

नत्वेवं
सत्याश्च
धाठः

[illegible] जगन्नीमपदार्थइतरभ्यो भिद्यते ज्ञेयत्वात् १

ऽव्यावर्त्तकज्ञेय त्वादिकं

८ त्वं जगदितरस्यैवाप्रसिद्ध्या तल्लक्षणीभूतज्ञेयत्वस्यापीति चेत् सत्यं असाधारणधर्मो हि द्विविधः व्यावर्त्तको
ऽव्यावर्त्तकश्च तत्र व्यावर्त्तकरूपासाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वात् तस्य च व्यावृत्तिरूपप्रयोजनं दर्शित
मेव अ[illegible]थैवं सति लक्षणलक्षणस्याव्यावर्त्तकेति व्याप्तिः व्यावृत्तेः पृथिवीत्वसमनियतत्वात् ज्ञेय
त्वस्य च पदार्थत्वसमनियतत्वात् इति चेन्नैवं तद्भिन्नत्वस्यापि लक्षणे निवेशात् तथा च लक्ष्यताव
च्छेदकसमनियतत्वे सति ज्ञेयत्वादिभिन्नत्वं लक्षणमिति पर्यवसन्नम् तस्मिन् स्वभेदानंगीका
रेण ज्ञेयत्वादौ ज्ञेयत्वादिभिन्नत्वस्यासंभवात् यदि चासाधारणधर्ममात्रं लक्षणमिति सिद्धान्तव्या
घातः एवं ज्ञेयत्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणमिति पूर्वोक्तमप्यसंगतिश्चाशंक्येत तदा त्वसाधार
णधर्ममात्रं लक्षणं तस्य च व्यावृत्तिर्वदियं पृथिवीदं जगदिति व्यवहारोपि प्रयोजनमिति मतव्यं त
दुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति इतः परं प्रयोजनाभावाज्ज्ञेयत्वादि[illegible]भिन्नत्व
मनुपादेयमेव इति लक्षणलक्षणनिरूपणम् पृथिवीं विभजते सेति सा द्विधा द्वैविध्यं व्यु
त्पादयति नित्येति नित्या अनित्या च नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्य्यरूपा नित्यत्वं [illegible]ध्वंसासिन्ने

गाङ्के जालांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते २

वेसा ति ध्वंसाप्रतियोगित्वं अनित्यत्वं च ध्वंसप्रतियोगित्वं परमाणुरूपेति ननु परमाणुसद्भावे किं मान
मिति चेदुच्यते गवाक्षांतरप्रेतरश्मिकिरणस्य सर्वतः सूक्ष्मं यद्रज उपलभ्यते तत् त्र्यणुकमित्यभिधीयते तत्
त्र्यणुकं सावयवं जन्यं चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन त्र्यणुकावयवः सिध्यति स एव द्व्यणुकः सोप्यव
यवजन्यः महदारंभकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवः सि ध्यति स एव परमाणुरित्युच्यते अनव
स्थाभयाच्चावयवधारा नोररीक्रियते अन्यथा मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसंगः परमाणोरनित्यत्वे विनाशमदा
निकारणाभावे कार्योत्पत्तिप्रसंगः ननु त्रिभिः परमाणुभिः कुतो न द्व्यणुकं नारभ्यते द्व्यणुकद्वयेन कुतो त्र्यणुकं न
मिति चेन्न परमाणुद्वयसंयोगस्य द्व्यणुकद्वयसंयोगस्य च द्रव्यानारंभकत्वकल्पनात् किंच प्रथमस्य
द्रव्यारंभकत्वे च गौरवं स्यात् द्वितीयस्य च तथात्वे त्र्यणुकमहत्त्वानुपपत्तिः कार्यमहत्त्वे कारणमहत्त्वस्य अवयविनीनाम
कारणबहुत्वस्य वा कारणत्वात् इति परमाणुप्रमाणदर्शने कार्यरूपेति अवयविनी चेत्यपि बोध्यं अ अवयवजन्यत्वं
वनास्तिकाः अवयविसद्भावे न मानं अयं घट इति प्रतीतिर्हि परमाणुपुंजे एवोपपद्यते इति चेतन्न परमा पृथिवीत्वं च
णूनामतींद्रियत्वेन घटस्याप्यतींद्रियत्वापत्तेः न चैकस्य केशस्य दूरे अप्रत्यक्षत्वेन कथं तर्हि तत्समुद
स्य प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् सन्निधाने एकस्यापि केशस्य प्रत्यक्षत्वसंभवेन दृष्टांतवैषम्यात् किंच अ

हे०टी
२०

पंघट इति ज्ञानविषयतायां अनंतपरमाणुकल्पने गौरवाच्चेति सारम् इति परमाणुपुंजवादनिरासः पुनरिति
पुनस्त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् कार्यरूपतिशेषः एवमग्रेपि त्रैविध्ये हेतुमाह इंद्रियेति अयमा शरीरेति
मात्रांभेदपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इति नियमाच्छरीरभेदादिंद्रियभेदाद्विषयभेदादित्यर्थः अंत्याव
यवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वं शरीरत्वम् हस्तादिवारणाय सत्यंतं घटादिवारणाय विशेष्यं अंत्यावयवित्वं
व च अवयवजन्यत्वे सति अवयवाजनकत्वम् अवयवत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वम् अवयवित्वं च जन्यद्र
व्यत्वं चेष्टा च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया तदिदं शरीरं द्विविधम् योनिजं अयोनिजं च
शुक्रशोणितपरस्परमेलनजन्यं शरीरं योनिजं तद्भिन्नमयोनिजं आद्यमपि द्विधा जरायुजमंडजं च
गर्भावरकचर्मपुटकं जरायुस्तज्जन्यं जरायुजमिदं चास्मदादीनाम् अंडजं पक्ष्यादीनाम् अयोनिजं द्विवि
धम् स्वेदजमुद्भिजमदृष्टविशेषजन्यं चाद्य स्वेदजं यूकालिक्षादीनामुद्भिज्जं वृक्षादीनाम् अदृष्टवि
शेषजन्यं मन्वादीनाम् ननु वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति मैवं मंस्था वृक्षाः शरीरी आध्यात्मिक
वायुसंबंधादित्यनुमानात् ननु तत्रैव मानं नापश्यामः इति चेन्न वृक्षाः आध्यात्मिकवायुसंबंधवान्
वृद्धिक्षतपादिमत्वादित्यनुमानं कलय मन्वादीनामयोनित्वे किंच ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा इति मु

जो

रूपगंधौरसस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकोद्रवः बुद्ध्यादिभावनांतश्च शब्दो वैशेषिको गुणाः ॥३॥

श्रुतिःप्रमाणम् योनिंविनानशरीरमितिवेदे योनिपदं कारणपरमितिमंतव्यम् इतिशरीरसामा
न्यनिरूपणम् शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रि
यत्वं शब्देतरेयेउद्भूतविशेषगुणाः घटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वंज्ञानस्यकारणीभूतोयोयं
मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंच चक्षुरादावस्तीतिलक्षणसमन्वयः भवत्येवेंद्रियमनःसंयोगोज्ञा
नकारणम् आत्मामनसासंयुज्यते मन इंद्रियेणेंद्रियमर्थेनततःप्रत्यक्षमितिनियमात् आ
त्मादिवारणायसत्यंतं कालवारणायविशेष्यं श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणायशब्देतरेति चक्षुरिंद्रिया
दावनुद्भूतरूपसत्वादव्याप्तिवारणायोद्भूतेति संयोगस्यद्विनिष्ठत्वेन इंद्रियार्थसंयोगाश्रय
त्वस्यचक्षुरादौसत्वाद्विशेषगुणेति स्वध्वंसकारणीभूतःकालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंका
लस्येतिज्ञानपदं प्राचांमतेइंद्रियावयवार्थावयवयोःसन्निकर्षोपिर्ज्ञानकारणम् तदाश्र
यत्वमिंद्रियावयवेगतंअतोमनःपदं यद्याकालेरूपंनास्तीतिप्रत्यक्षंप्रतिचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः
कारणत्वेनतद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वंकालेगतंततोमनःपदं नचात्मवारणायात्मान्यत्वमेवनिविश्यता

इतिशंकं त्वज्ञानोयोगस्यज्ञानकारणताप
जोत्वचिदोषात्

इतीद्रियसामान्यनिरूपणम् भोगोपयोगी विषयः भोगस्य सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः यद्येतल्लक्ष-
री. णं शरीरादावतिव्याप्तमिति विभाव्यते तदा शरीरेन्द्रियभिन्नत्वमेव तदनुसर वस्तुतस्तु शरीरादिकम
पि विषय एव भेदेन कीर्तनं तु बालधीवैशद्याय इति विषयसामान्यनिरूपणम् पार्थिवं शरीरं
दर्शयति शरीरमिति शरीरमस्मदादीनां आदिपदेन पश्वादीनां परिग्रहः गंधवच्छरीरं पा
र्थिवशरीरमिति तल्लक्षणं बोध्यम् एवमग्रेपि अत्र जलादिसनाथत्वात्पंचभौतिकत्वमवेहा
रः पार्थिवभागस्य मुख्यत्वात्पार्थिवत्वं एवमन्यत्रापि पार्थिवेन्द्रियस्य लक्षणमाह इंद्रियमिति
इंद्रियं गंधग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति चक्षुरादावतिप्रसंगवारणाय गंधग्राहकमिति सन्निक
र्षव्यभिचारवारणायेन्द्रियमिति अथवा पार्थिवेन्द्रियं दर्शयति इंद्रियमिति गंधवदिन्द्रियं पार्थि-
वेन्द्रियमिति तल्लक्षणं बोध्यम् एवमग्रेपि ननु पार्थिवेन्द्रियनिष्प्रयोजनत्वादनारंभणीयमित्या द३
शंकाभिरस्तु तत्प्रयोजनमाह गंधग्राहकमिति तथा च गंधग्राहक एव तत्प्रयोजनमस्ति न
जनकत्वात्पार्थिवेन्द्रियमावश्यकमेवेति भावः इदमुपलक्षणम् येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेन

द्रियत्वं तन्निष्ठाजातिः तदभावव्याप्यवृत्तेरितिनियमात् गंधत्वादेरपिग्राहकमित्यर्थः एवमग्रेपि
नन्वस्तु गंधग्राहकत्वेन घ्राणनामकमिंद्रियं तथापितस्यपार्थिवत्वे किं मानंमितिचेन्नैवं घ्राणें
द्रियंपार्थिवंरूपादिषुपंचसुमध्येगंधस्यैवाभिव्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकगोघृतादि
वद्दृष्टांतोपनीतसुरभिपार्थिवभागवदित्यनुमानस्यैवमानत्वात् नवशरावगतगंधव्यंजकजलेव्यभि
चारवारणायैवकारः तस्यशक्तुरसस्याप्यभिव्यंजकत्वात् मध्यांतोपपादनेन घ्राणस्यगंधत्वव्यं
जकत्वेपि नक्षतिः हेतुशरीरेद्रव्यत्वमपिनिवेश्यते नसान्निकर्षेन व्यभिचारः तस्यसंकेतमाह
घ्राणमिति घ्राणपदप्रतिपाद्यमितिभावः तदाश्रयमाह नासाग्रेति एवमग्रेपि पार्थिवविषयंद
र्शयति विषयइति विषयोमृत्पाषाणादिः आदिनापुष्पादिपरिग्रहः गंधवान्विषयः पा
र्थिवविषयइत्यस्यलक्षणंबोध्यम् एवमग्रेपि इतिपार्थिवग्रंथः जलंलक्षयति शीतेति शीतस्प
र्शवत्य आपः नंचचंदनंशीतलंशीतंशिलातलमित्यादिप्रतीतेःपृथिव्यामतिव्याप्तिरितिवाच्यम्
जलसमवेतशीतस्पर्शस्यैवस्वसमवायिसंयोगसंबंधेनतत्रभानात् जलंविभजते ताइति ता

द्विविधाः नित्या अनित्याश्च नित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः कार्यरूपाः पुनस्त्रिविधाः शरीरेंद्रियवि
षयभेदात् शरीरमिति शरीरं वरुणलोके इदमयोनिजमेव एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं ननु जलीय
शरीरस्य नखदंतकराद्यसंभवेनाहाराद्यसंभवात् कथं भोगायतनत्वमुपपद्यत इति मैवं मत्स्याः पा
र्थिवादिभागसंमिश्रितत्वेन करकादिवत् घनीभूतत्वाद्दृढीभूतस्य तस्य ताल्वादिवाग्व्यापारादिसं
भवेनाहारविहारादिसंभवाद्भोगायतनत्वोपपत्तेः एवमुत्तरत्रापि इंद्रियमिति इंद्रियं रसग्राहकं
रसनं जिह्वाग्रवर्ति ननु रसनेंद्रियस्य जलीयत्वे किं मानमिति चेत् श्रूयतां रसनेंद्रियं जलीयं
रूपादिषु पंचसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यंजकत्वात् लालावदित्यनुमानं मानं हरीतक्यामलका
दौ व्यभिचारवारणायैवकारः तस्य जलमाधुर्यव्यंजकत्वात् कुंकुमादिरूपस्यापि व्यंजक
त्वात् शेषं सुगमं विषय इति विषयः सरित्समुद्रादिः आदिना तडागहिमकरकादीनां ग्रहः
अथ हिमकरकादीनां जलत्वे तत्र नैमित्तिकद्रवत्वं न स्यादिति चेत् को वा नेति ब्रूते अदृष्टवि
शेषेण घनीभावात्तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिबंधमात्रकल्पनादिति जलग्रंथः तेजसो [illegible] ११

णामाह उष्णस्पर्शवदिति उष्णस्पर्शवत्तेजः उष्णं जलमिति धीस्तु जलान्तर्गततेजोनिष्ठोष्णस्पर्श
सैवेति तत्र नातिव्याप्तिः चंद्रकिरणादौ तदन्तर्वर्तिवारिस्पर्शाभिभूतत्वादुष्णस्पर्शस्यानुप
लंभः च[क्षु]रादावनुद्भूतत्वात्तस्य तथात्वं तेजो विभजते तदिति तद्द्विविधं नित्यमनि
त्यं च नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरी
रमादित्य[..]लोके इंद्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति चक्षुषस्तैजसत्वे चक्षु
स्तैजसं रूपादिपंचकमध्ये रूपस्यै[..]वाभिव्यंजकत्वात् दीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणम्
हरीतक्यादौ व्यभिचारवारणायैवकारः रूपग्राहकमिति इदमुपलक्षणम् महत्त्वोद्भूतरू
पस्पर्शवत् द्रव्यतद्वृत्तिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा
परत्वद्रवत्वस्नेहानामपिग्राहकमितिद्रष्टव्यम् ननु वहिरिंद्रियस्य वस्तुप्राप्यप्रकाशकारि
त्वं विकाशशालित्वेन तत्प्राप्तिसंभवात् न च शाखाचंद्रमसोस्तुल्यग्रहणा[.]नुपपत्तिरिति
वाच्यं इष्टापत्तेः शाखाचंद्रमसोर्युगपत्पश्यामीति प्रतीतेर्भ्रमत्वात् तेजसोतिशयित[.]वेगशा
लित्वेनक्षणाविलंबेनैव[..]तद्ग्रहणोत प्र[..]शालपदभाष्यानुसारेण विषयस्य चानुविंध्यमाह विषय

नियमनक
र्नैतिकाग्र
वर्त्तिचक्षु
र्गोघटादि
लोकं ऋषु
किरीतिवैभे
वेदीपप्रभा
पाऽ३वतस्य
पि=३

१२ इति विषयश्चतुर्विधः भौमदिव्योदर्याकरजभेदात् अन्यत्र तदुद्भूतस्पर्शवाननुद्भूतरूपानुद्भूत
स्पर्शवानुद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शवानुद्भूतस्पर्शानुद्भूतरूपवानिति चातुर्विध्ये हेतुमाह भौमेति भे
दादितिपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र भौममुदाहरति भौममिति भौमं वह्न्यादिकं पार्थिवमात्रे
धनं तेजो भौमं वह्न्यादिकमित्यत्रादिपदेन खद्योतगततेजःप्रभृतेः परिग्रहः दिव्यं दर्शयति
दिव्यमिति दिव्यं विद्युतादि जलमात्रेंधनं तेजो दिव्यं कश्चिदविंधनं दिव्यमित्यपि पाठः आदिना
र्कचंद्रादीनां परिग्रहः पार्थिवजलोभयेंधनं तेजः औदर्यं तदेवाभिधत्ते भुक्तस्येति भु
क्त पीतपरिणामहेतुरौदर्यं भुक्तस्यान्नादेः पीतजलस्य परिणामो जीर्णता तस्य हेतुरौदर्यमित्यर्थः अ
तएवतदुभयेंधनं धत्ते आकरजं दर्शयति आकरजमिति आकरजं सुवर्णादि अनिंधनं तेज
आ[illegible]करजं सुवर्णादिकमित्यत्रादिना रजतादेः परिग्रहः अथ सुवर्णवादः ननु सुवर्णं पार्थिवं पी
तत्वाद्धरिद्रादिवदिति चेन्न तत् घृतजतुप्रभृतिष्वत्यंतानलसंयोगे सति द्रवत्वनाशोपलंभेन जलादि
रूपप्रतिबंधके सति तदनुपलंभेन च पार्थिवद्रवत्वनाशं प्रति प्रतिबंधकाभावविशिष्टात्यंतान
लसंयोगस्य कारणत्वेन सुवर्णतौंशस्य संयोगे सति द्रवत्वनाशापत्तेः प्रतिबंधकत्वे च कारणी

भूताभावप्रतियोगित्वं भवति हि जलं पार्थिवद्रवत्वनाशः प्रतिबंधकाभावेन कारणीभूताभा
भावो जलाभावस्तत्प्रतियोगि मीमांसकास्तु तमइव सुवर्णमप्यतिरिक्तद्रव्यमिति प्राशंकिरे
तदपि न युक्तं क्लृप्तेष्वंतर्भावे संभवसतिरिक्तद्रव्यत्व कल्पनाया अन्याय्यत्वात् ननु सुवर्ण
स्य तैजसत्वे किं मानमिति चेदत्र ब्रूमः सुवर्णं तैजसं प्रतिबंधकाभावविशिष्टात्यंतानलसं
योगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा सर्पिरिति सलिलान्नतनु
हुताशनासंयुक्तसर्पिषि व्यभिचारवारणाय संयोगांतम् ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे तन्निष्ठो
ष्णस्पर्शभास्वररूपे गृह्येया इति चेन्न बलवत्सजातीयपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां तन्निष्ठभा
स्वररूपोष्णस्पर्शयोरभिभवादग्रहः इति संक्षेपः इति तेजोग्रंथः वायुं लक्षयति रूपरहितेर
ति रूपरहितस्पर्शवान् वायुः घटादिवारणाय विशेषणम् आकाशादिवारणाय विशे
प्रत्यक्षप्र ष्यं अयं वायुरप्रत्यक्षस्तावत् ननु वायुसद्भावे किं मानमिति चेदत्र प्राचः विजयतासंबंधे वि
ति सा द्रव्यप्रत्यक्षावच्छिन्नप्रतिसमवायसंबंधेन महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शश्च कारणं एवं स
ति वायोस्तदभावाद् वायुरप्रत्यक्षः किंत्वनुमेयः तथाहि योयं वायौ वाति सत्यनुष्णाशीतस्पर्शो

केप्रतीयते स स्पर्शः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन किंचिदाश्रितत्वे साधनीये यत्किंचि वि
सद्ग्राह्यं सिध्यति तदेव वायुरित्युच्यते न च तत्र पृथिवी महत्त्वोद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्भूतरूप भवितु
ल वं नियमात् नापि जलतेजसी तत्रानुष्णाशीतस्पर्शाभावात् नाप्याकाशादिचतुष्टयं तस्य वि
टी॰ भुत्वेन सर्वत्र तादृशस्पर्शप्रत्यक्षतापत्तेः नापि मनः तस्याणुत्वेन स्प...र्शस्याप्यनध्यक्षतापत्ते रूप्रत्य क्षापत्तेः
रित्याहुः नवीनास्तु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति महत्त्वविशिष्टविभुत्वावच्छिन्नविशेषगुणः कार
णं महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शान्यतरद्वयं कारणम् एवं सति वायुरपि प्रत्यक्ष एव त
त्र तादृशगुणस्य महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शस्य सत्त्वात् इतरथा वायुं स्पृशामि प्रभां पश्या
मि तप्तजले तेजः स्पृशामीति ... अनुभवापलाप...प्रसंगेन चायं भ्रमः जले स्पृशामीत्यनुभ
वस्यापि तथात्वापत्तेः ननु द्रव्यचाक्षुषं प्रति द्रव्यस्य स्पा...र्शनं प्रति च प्रत्येकं किं कारणमिति चेद
द्ये महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपं द्वितीये महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शं न चायं पक्षो गरीयान् प्राचां मते
द्रव्यस्पार्शनकारणत्वस्य रूपेऽप्यभ्युपगम्यत्वेन तुल्यत्वात् इत्याचक्षते वायुं विभजते स द्विवि
ध इति स वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपः अनित्यः कार्यरूपः पुनस्त्रिविधः २३

।शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरंवायुलोके इंद्रियंस्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्ति विषयोवृक्षादिकंपनहे
तुः शरी रांतःसंचारीवायुःप्राणः सचैकोप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञांलभते शरीरमिति तच्च
पिशाचादीनामपि स्पर्शग्राहकमितीदमुपलक्षणम् महत्वोद्भूतरूपस्पर्शवत् द्रव्यतद्वृत्तिकर्मसामा
न्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहानामपिग्राहकंत्वगिति त्वगिं
द्रियमित्यर्थः तत्समवायवीयत्वे त्वगिंद्रियंवायवीयं रूपादिषुपंचसुमध्येस्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात्
अंगसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजनपवनवदित्यनुमानंमानं सलिलशैत्यव्यंजकेमनसिकाला
दौचातिप्रसक्तिवारणायैवकारः वृक्षादीत्यत्रादिपदेनघासादीनांपरिग्रहः ननुप्राणस्याधिक
स्यसत्वात् कुतोनोक्तः तत्तद्विभागइत्यतआह शरीरांतइति तथाचविषयवायोरंतर्भावइत्य
र्थः अपानादेरतिरिक्तत्वमाशंक्यप्राणेतस्यांतर्भावमभिधत्ते सचेति प्राणस्त्वित्यर्थः एकोपीति।
एकएवप्राणोहृदयादिस्थानरूपोपाधिभेदात्प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियतेइत्यर्थः तदुक्तं हृदिप्रा ण
णोगुदेऽपानःसमानोनाभिसंस्थितः उदानःकंठदेशस्थोव्यानःसर्वशरीरगः अथवामुखनासि
काभ्यांनिर्गमनप्रवेशनात्प्राणः मलादेरधोनयनादपानः भुक्तपरिणामायजाठरानलस्यसमुन्नयनात्स

मानः कंठादेरूर्द्ध्वनयनादुदानः नाडीमुखेषु वितननाद्व्यान इति क्रियारूपोपाधिभेदात्तथा व्यवह्रियत इ
त्यर्थः एवं नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्यवायूनामपि प्राणांतर्भावः नाग उद्गारहेतुः कूर्म उन्मी
लनस्य कृकलः क्षुधायाः देवदत्तो विजृंभणस्य धनंजयोपि पोषणस्येति बोध्यम् इति वायुग्रंथः
इदानीं कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममाचक्ष्महे परमेश्वरस्य चिकीर्षावशात्परमाणुषु कर्मो
त्पत्तिः तदनंतरं द्वयोः परमाण्वोः संयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः तत्र परमाणुः समवायिकारणं परमा णुः
णुद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम् परमेश्वरसंकल्पेनेच्छा तत्कृतयः कालो दिक् प्रागभावो दृष्ट तू ग
प्रतिबंधकाभावश्च निमित्तकारणम् एतेषां कार्यमात्र एव निमित्तकारणत्वात् तदनंतरं त्रि
षु द्व्यणुकेषु कर्मोत्पत्तिस्ततस्तेषां संयोगः ततस्त्र्यणुकोत्पत्तिः एवं चतुरणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण महापृथिवी म
हापः महत्तेजो महान्वायुरुत्पद्यते एवं परमेश्वरस्य कार्यद्रव्यसंजिहीर्षावशात्परमाणुषु कर्मोत्पत्तिः
ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततस्त्र्यणुकनाशः एवं च
तुरणुकादिनाशक्रमेण महापृथिव्यादीनां नाशः अयमेवावांतरप्रलयः इत्युच्यते सर्वकार्यद्रव्यध्वंस
वा स्यैवावांतरप्रलयत्वात् महाप्रलयस्तु सर्वभावकार्यध्वंसः भावकार्यं चानित्यं द्रव्यमनित्यगुणाः क

सिद्धेकिंपुनः सृष्टिप्रलयसद्भावेप्रमाणमितिचेत् धातायथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतिः मीमांसकास्तुसंसार
प्रवाहस्यबीजांकुरन्यायेनानादित्वादनंतत्वाच्चप्रलयसद्भावेमानाभावः इत्याहुः तत्रप्राचः क्वचित्सम
वायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशः क्वचिदसमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशः यथाकपालरूपसमवा द्व
यिकारणनाशाद्घटनाशः परमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणनाशाद्द्व्यणुकनाशमंगीचक्रुः
नव्यास्तु लाघवात्सर्वत्रासमवायिकारणनाशात्तमंगीचक्रुरित्यलंपल्लवितेन इतिकार्यद्रव्योत्पत्तिवि
नाशक्रमनिरूपणम् आकाशंलक्षयति शब्दगुणमिति शब्दगुणमाकाशंतच्चैकंविभुनित्यंच शब्दो
गुणोयस्यतत्तथा यद्यपिशब्दवत्त्वमेवलक्षणमुचितं तथापिमहानामतेशब्दस्यद्रव्यत्वं तन्निरासार्थं
गुणपदमुपात्तं क्वचिच्छब्दगुणकमाकाशमित्यपिपाठः शब्दगुणमेवशब्दगुणकमितिस्वार्थेकः य
द्वाशब्दंगुणंकरोति जनयतीतिशब्दंगुणयतीतिवाशब्दगुणकंशब्दसमवायिकारणमितियावत्
एतेनाकाशेप्रमाणमपिदर्शितं तथाहि शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्येष्वनाश्रि
तत्वेसतिसमवायिकारणकत्वात् यन्नैवंतन्नैवं यथारूपमितिपरिशेषानुमानेनताहृ
शद्रव्यविधर्मीकाशंसिध्यति रूपादिकारणायसमवेतं रूपत्वादि कारणायविशेष्यपरिशेषस्य

सि० टी
१५

प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगात्परिशिष्यमाणो संप्रत्ययः नच विशेष्यासिद्धिः शब्दः समवायिकारणकः
जन्यगुणत्वात् पृथिवीरूपवदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः नच विशेषणासिद्धिरपि शब्दोऽष्टद्रव्यानाश्रितः
पि श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदित्यनुमानेन तस्यासिद्धेः ननु तस्य गुणत्व एव किं मानमिति चेत् शब्दो गु व्यभिचार
प णः अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यजातीमत्त्वात् रूपवदित्यनुमानं मानं अणुकोविनैकान्तिकत्ववारणाय दा
जातीमत्त्वेति अन्यत्स्पष्टं आकाशस्य पृथिव्यादिवदनेकत्वे मानाभावादाह तच्चैकमिति
चत्वर्थे नचाकाशस्यैकत्वे घटाकाशो मठाकाश इति व्यपदेशः कथमिति वाच्यम् घटादिरूपोपाधिभे
देन तादृशव्यपदेशात् सर्वत्र शब्दोपलंभादाकाशस्य विभुत्वमावश्यकमिति सूते विभ्विति आका
शस्य विभुत्वादेव नित्यत्वं सिद्धमित्याह नित्यं चेति नन्वात्मन आकाशः संभूत इ [illegible]
[illegible] तिवेदेनाकाशस्य जन्यत्वप्रतिपादनात्कथं तन्नित्यं यज्जन्यं तदनित्यमिति व्याप्तेरिति चेन्न संभू
तः स्वस्वरूपाद्रूपोपाधिवशात् आभिव्यक्त इत्यर्थकत्वात् वस्तुतस्तु अनयोर्जन्यजनकभावश्रुत्या आकाश त्वेना
नुमानविरुद्धत्वेन तस्याप्यर्थवादत्वमात्रकल्पना संगच्छते इति वदंति इदं मनसि चिंत्यं आकाशस्य
शरीरविषयो नस्तः नवतैते परं लिंद्रियमस्ति तच्च श्रोत्रं शब्दधीजनकमिंद्रियं श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रिय

स्याकाशत्वेकथमितिचेन्न यदिंद्रियंरूपादिषुमध्येयंगुणंगृह्णातितदिंद्रियंतद्गुणत्वयुक्तमितिनियमाच्छो
त्रस्यशब्दग्राहकत्वेनशब्दवत्त्वात् तत्राकाशत्वस्याबाधितत्वात् अथ सतिकुड्येसर्वंचित्रमितिन्या
येन सर्वमिदंतदेवसंभवति यदींद्रियंस्यात्तदैवमानंनतदामहे इतिचेन्न यायाक्रियासा
पृ०१ला०८ साकरणसाध्याइतिव्याप्तेर्वास्यादिरूपकरणसाध्यच्छिदादिक्रियावदृष्टत्वेनगंधाद्युपलं
भः करणसाध्यः क्रियात्वात् छिदादिक्रियावदित्यनुमानेनतादृशकरणत्वेनेंद्रियत्वसिद्धेः
इत्याकाशग्रंथः आकालंलक्षयति अतीतेति अतीतादिव्यवहारहेतुःकालः अतीतइत्यादिर्यो
व्यवहारः अतीतोभविष्यत्वर्तमानइत्यात्मकस्तस्यासाधारणहेतुःकालएवइत्यर्थः नन्विदं
लक्षणमाकाशेतिव्याप्तं व्यवहारस्यशब्दात्मकत्वादितिचेन्न अत्रहेतुपदेननिमित्तहे
तोर्विवक्षितत्वात् नचैवमपिकंठताल्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यं विभुत्वस्यापि
निवेशात् अथ यदंलक्षणं महाकालेऽव्याप्तं अतीतइत्यादिव्यवहारस्यरविक्रियादिरूपखं
डकालनियम्यत्वादितिमैवंमंस्थाः महाकालेप्युपाधिभेदेनतादृशव्यवहारभेदसंभवात् ३
पाधिश्चस्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नाक्रियास्वपदेनरविक्रियातज्जन्यविभा

सि० टी०

१६ जोन्यविसर्वदेशावोत्तस्य प्रागभावत्वादृशक्रियोत्पत्तिकालेतिष्ठति तदवछिन्नास्यैवार्किंयाऽयमेवो
पाधिरित्युच्यते अतीतत्वंचवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भविष्यत्वंच वर्तमानप्रागभावप्रतियो
गित्वं [illegible] वर्तमानत्वंच दृश्यमानोपाधिसंबंधित्वं एतल्लक्षणत्वंच महाकाले अतीतत्वादिकंद २८
गहनेवनं र्शितप्रायमित्यलमतिकठिनविषयकांतारप्रदर्शनेनशिशूनां अथकालेकिंमानमितिचे
त् शृणुवृद्धतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात्कालिकपरत्वोत्पत्तिरितिसिद्धांतः
शे तज्ज्ञानंविशेषणविशेष्योभयसंबंध[illegible] घटकसापेक्षं साक्षात्संबंधाभावेसतिविशिष्टज्ञान भा
त्वात् लोहितस्फटिकज्ञानवदित्यनुमानेनविशेषणविशेष्योभयसंबंधघटकसापेक्ष
त्वेसाधनीये तादृशसंबंधघटकविधयाकालःसिध्यति नचतादृशसंबंधघटक
त्वमाकाशात्मनां वाभवितुमर्हति तयोःशब्दज्ञानाश्रयत्वेनैवधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वेनरवि
क्रियोपनायकत्वासंभवात् तादृशसंबंधश्चत्वस्मन्वापिसंयुक्तसंयोगः स्वक्रियातत्सनवा ॥
यीदिवाकरस्तत्संयुक्तःकालःतत्संयोगःशरीरे सचजगदाधारःकार्यमात्रेनिमित्तकारण
ञ्चेतिभावितमेवप्राक् ननुतस्यजगदाधारत्वेकार्यमात्रप्रतिनिमित्तकारणत्वेचकिंमानमितिचेन्न १६

।कालः सर्वेवानिदानीं घटो भवतीति प्रतीत्यैरेव मानत्वात् क्षण दिन मासादिव्यवहारस्योपाधिभेदादनुविधा
यित्वात् कालस्यैकत्वं निराबाधमिति संधत्ते तच्चेति सर्वत्रकार्योत्पत्तेर्विभुत्वमप्येष्टव्यमित्यभि
संधत्ते विभुरिति विभुत्वादेव नित्यत्वं संपद्यते इत्याचष्टे नित्यश्चेति इति कालग्रंथः दिशं लक्ष
यति प्राच्यादीति प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् इयं प्राचीयमवाचीयं प्रतीचीयमुदीचीत्यादिव्यवहा मानं
रासाधारणकारणं दिगित्यर्थः ननु दिशि किं मानमिति चेदनुमानमेव तत् अथ प्रतीतिमा
त्रेणार्थानां सिद्धिरिति चेन्नैवं बहुतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिंडज्ञानात् दैशिकपरत्वोत्पत्तिरि
तिनिर्विवादं एवं च तद्धाः न विशेषणविशेष्यभावः संबंधः घटकस्यापेक्षितत्वात् संबंधाभावे
सति विशिष्टज्ञानत्वादिस्यानुमानस्य जागरूकत्वात् अत्र संबंधश्च बहुतरमूर्तसंयोगस्य
समवायिसंयुक्तसंयोगः तेन संबंधघटकादिक् सिध्यति सा च जगदाधारा निखिलकार्यनि
तं मित्तकारणं चेत्यभिहितमेवेति प्राक् दिक् निखिलपदार्थवती इह घटो भवतीत्यादि निरंकु
शप्रतीतिप्रमाणमिति मंतव्यं प्राच्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वाद्दिगेकैवेति ब्रूते सा
चेति ननु दिशः एकत्वे प्राच्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदः कथमिति चेन्न उपाधिभे
उपाधिभेदेन उपाधिभेदप्रयोजकं

सि०टी०

१० देनतादृशव्यवहारभेदात् तथाहि यस्मादुदयाचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्य प्राची यथा प्रयागात्का
शी यस्मादुदयाचलविप्रकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्य प्रतीची यथा गयायां पाटलपुत्रात्वा काशी यस्मात्कन
काचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तं तत्तस्योदीची यथा रामेश्वरद्देवात् काशी यस्मात्कनकाचलविप्रकृष्टं
दमा २ यन्मूर्तं तत्तस्यावाची यथा काशीतो रामेश्वरं दे[illegible]वं एवं खंडांतरेपि तदुक्तं सर्वेषामेव वर्षाणां
मेरुरुत्तरतः स्थित इति एवं महादिशामेवोपाधिभेदमादाय तादृशव्यवहारो बोध्यः इदमत्र
बोध्यम् जन्यमात्रं क्रियामात्रं वा कालोपाधिः मूर्तिमात्रं दिगुपाधिरिति इति दिग्ग्रंथः आत्मानं दि
निरूपयति ~~सा चैकानिसा विभवीच~~ ज्ञानाधिकरणमिति ज्ञानाधिकरणमात्मा ज्ञानसमवायि
त्वेन कालेनातिव्याप्तिः आत्मानं विभजति स इति स द्विविधः परमात्मा जी[illegible]
वश्च परमात्मेति परमत्वमुत्कृष्टत्वं तच्च प्रकृतेः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमेव परमात्मजीवयोर्वैल
क्षण्यमभिधत्ते तत्रेति तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एकश्च परमात्मजीवयोर्मध्ये इत्यर्थः
परमात्मा ईश्वरः सर्वज्ञश्च एक एवेत्यर्थः (तदादौ सचेतिपूरणीयम्) नित्यज्ञानाधिकरण
त्वं तल्लक्षणमवगंतव्यं ज्ञानं चेश्वरे कथं नित्यज्ञानमिति चेत् लाघवेन परमाणुनां द्व्यणुकं करि
घ त

ष्यामीतिज्ञानस्यावश्यकत्वेनतदुत्पादकशरीरादिकारणकलापस्य तदानींव्यतिरेकेणतस्य
निस्सत्वमुररीकुर्मः इत्थमीश्वरेच्छाकृत्योरपि तत्रचार्वाकाः ईश्वरस्तद्वा[?]च्चेमानाभावः न
चेश्वरस्यप्रत्यक्षंप्रमाणमितिवक्तव्यं तार्किकाणांमते तस्यानिरूपस्पर्शद्रव्यत्वेनवाह्यप्रत्यक्षा
सम्भवात् नाप्यांतरमपि मनसापरस्वात्मप्रत्यक्षासम्भवात् नाप्यनुमानं ईश्वरनिरूपितव्या
प्तेरप्रसिद्धेः नचद्यावाभूमीजनयन्देवएकोविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्तेत्यादिवेदएवं
तत्रप्रमाणमिति ईश्वरोक्तत्वादेवतस्यप्रामाण्यसम्भवेनेश्वराभावेतस्याप्यप्रामाण्यात्वा
दित्याहुः तदसत् यत्रकार्यत्वं तत्रकर्तृजन्यत्वमितिव्याप्तेः प्रसिद्धत्वेनांकुरादिरूपपक्षा
व्यंकर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेनकर्तृजन्यत्वेसाधनीयेतत्कर्तृत्वंजीवानांवा
धितमिति तत्कर्तृत्वेन[ई]श्वरसिद्धेः नचाविना[पि]कर्त्तारंधरणीसलिलसंयोगादिभिरे
वांकुरादीनामुत्पत्तिरितिवाच्यम् घटादीनामपितथात्वापत्तेः तदुक्तं जगतांयदिनोक
र्त्ताकुलालेनविनाघटः चित्रकारंविनाचित्रंस्वतएवभवेत्तदेति नचस्वेदजादीनामिवांकु

(तेषामपिपक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वात् २)

सि०टी
१८

रादीनामपितथात्वेकादाचित्करितिवाच्यम् स्वेदजादीनांकर्तृजन्यत्वस्वीकारेणादृष्टांतविरोधा
त्. अन्यथासंसारेनियंतुरभावेग्रहाणांविपरी[illegible]तोदयापत्तिः एवंजलधरपटलेनकाले
वृष्ट्यनुत्पादापत्तिः सचेतनमंतरेणाचेतनस्यानियतकालेगमनागमनासंभवात् यस्माज्ज तस्मात्
गत्कर्तृकल्पनावश्यकः सएवास्माकमीश्वरः एवंपत[illegible]नाभाववद्गुरुत्वाश्रयः पतनप्र
नूनौकाधृति तिबंधकप्रयत्नयुक्तो धृतिमत्त्वादित्याद्यनुमानस्यापिप्रमाणमप्यूह्यं एवमीश्वरमुपा
से५ सितव्यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः सोकामयतइत्यादिश्रुतयोप्यनुसंधेयाः
कर्तृत्वंचकृतिमत्त्वं यत्तूपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वंकर्तृत्वमिति
तन्नगौरवात् केचित्तुकार्यमात्रंप्रतिजीवेश्वरयोर्नकर्तृत्वेनकारणत्वं अनेककर्तृ
त्वकारणतावच्छेदकत्वेगौरवात् किंत्वात्मत्वेनैव एवंसतीश्वरसाधारणात्मत्वजा
तिरपिसिध्यति एतेनसुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयानेश्वर[illegible]साधारणा
त्मासिध्यतीतिपक्षोद्धरणापिनक्षतिः अथकथमीश्वरसाधकानुमानमितिचेदंकु १८

रादिक[illegible]ः मात्मजन्यं कार्यत्वात् घटवदितीति भावयामासुः मीमांसकास्तु क
र्मैव स्वर्गी स्वर्गादिकमेव पुरुषार्थः मंत्रमयी देवता अर्थवादवेदो न प्रमाणमिति गदंति
सेवक मीमांसकैकदेशिनस्तु परिचारककृतकर्मणः फलदाता यथा भूपालस्तथा वेदोक्तकर्मणः
फलदातेश्वर एवेति समूचिरे कर्मातिरिक्त एवेश्वर इति समूचिरे इतीश्वरवादः नन्वीश्वरः किं शरीरी
फ. उत तद्रहितः नाद्यः तच्छरीरस्य महत्वे उदंवरस्तादौ मशकविशेषोत्पत्तिर्न स्यात् तत्र तस्य प्रवेशासंभवात्
मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वप्रसंगात् अणुत्वे देशांतरे कार्यानुत्पत्तिप्रसंगाच्च दूरस्थं दरीदृश्यते एव नांत्यः
शरीराभावे कर्तृत्वस्यैवासंभवादिति चेन्न शरीरवत एव कर्तृत्वे मानाभावात् शरीरमंतरेणैवेश्वरेणाम
आदिवत्कार्योत्पादनात् आचार्यानुगास्तु ईश्वरस्य परमाणव एव शरीरमिति केचित् आकाशशरी
रं ब्रह्मेति श्रुतेराकाशमेव तदिसपरे अन्ये तु संसारिणामदृष्टवशा[illegible]दीश्वरस्य शरीरं भवति तच्च ब्र
ह्मविष्णुशिवानामेति ब्रुवंति परे तु भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरमिति मेनिरे अत्राहुः स ईश्वरः शरीररहि
त एव परं तु तस्य ज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थपदप्रणालिकामूलीभूतोपासनादिभिः संसारपंकनिमग्ना
नुजनोद्दिधीर्षुः लीलाविग्रहं दधाति सच्चाशिवशक्तिगणेशार्कविष्णूनां ब्रह्मणश्च तदुक्तं शिवशक्ति
ए गणेशार्कविष्णुरूपात्मा ईश्वरः उपासनानुसारेण भक्तेभ्यो भुक्तिमुक्तिदः इति अत एव सर्वे वा शिवादीनां

मीश्वरत्वमसहमानाविष्णोरेवतदंगीकुर्वाणाः तत्रैवतदव्यवस्थापमीं प्रणालिकामारभंते किंभोशिवादीना
मीश्वरत्वंब्रुवंतोभवंतोविचारशून्याइतिभांति शिवस्तुविष्णोरुपासकः तामसत्वान्नोपास्यः शक्तिस्तुबुद्धी
यामायाब्रह्मादयस्तुतदाज्ञानुवर्त्तिनः किंचलक्ष्मीनिवाससाम्यंकुतः शिवस्यश्मशानवासिनः कुतस्तरां
शक्त्यादीनां अन्यस्यविष्णुव्यतिरिक्तानामुपासनेवनिषिद्धा तदुक्तं वासुदेवंपरित्यज्ययउपास्तेऽन्यदैवतं
तृषितोजाह्नवीतीरेकूपंखनतिदुर्मतिरित्याहुः अथशैवाः अलंलघुचलितंजावातसमानमन्युमवत्त
वमानाः शिवस्यैवेश्वरत्वंदृढीकुर्वाणाविष्ण्वादीनांतत्सेवकत्वप्रतिपादकप्रमाणानिशरणीकुर्वंति किं
भोश्रीमच्छिवस्यकटाक्षलेशमात्रमाश्रित्यमहापदवींप्राप्तवंताविष्ण्वादीनामीश्वरत्वंकुतः विष्णुस्तुशि
वोपासकः एतावदस्यनेत्रंसमर्प्यपिलब्धचक्रोपुंडरीकाक्षइतिनामलब्धवानाराधनांतरेणलक्ष्मींवैकुंठंच
एतरावाद्यापिरामेणापूजीतोरामनाथः सेतौप्रत्यक्षतासिद्धः नचतर्हिकथंविष्णुचरणोदकंविभर्तिहर इ
ति तच्चभक्तिमत्पराधीनत्वात् एतावतावेश्वरः परमेश्वर इत्यपमेवव्यवह्रियते शक्तिरस्यैवमाया यः शु
द्धस्फटिकसंकाशः सूर्यचंद्राग्निलोचनः लीलानाटकसूत्रधारः क्वचिद्घोररूपः क्वचित्सौम्यरूपः
श्मशानवासीक्वचिदनेकदेवगणसमाश्रितानुपमानिर्वाच्यकैलासशिवलोकादिवासीसकलवे
देशास्त्रवेद्यस्यशिवस्यसाम्यंकुतोविष्ण्वादीनांकुतोवाउपास्यत्वं तदुक्तं शुद्धस्फटिकसंकाशंत्रवेद्या

पिनमीश्वरम् कलये जगदाधारं विष्णुब्रह्मादिसेवितमिति शिवस्तामसइतियदुक्तं तत्तुच्छं श्यामवर्णत्वादिदर्श
नेन विष्णोरेव तामसत्वात् संहारसमयेपि शिवेन वहिरेव तामसप्रदर्शनात् रुद्रस्य ब्रह्मावतारस्याभिन्नत्वात्
पंच श्मशानवासित्वेन नैकृष्ट्यं दर्शितं तदपि न तस्य स्वातंत्र्यात् तदुक्तं अनंतरूपस्य शिवस्य लीलया
विहारशीलस्य विचित्रकर्मणः अनेकरूपेण भीषणानंतरूपमहानिर्गमवेत्कदाचनेति सुखंवाकुतस्तस्य दुःख
कुतोवाकुतः सुंदरत्वंकुतोऽसुंदरत्वम् अनेकैः स्वरूपैः अनेकैः प्रकारैः सदालीलयाखेलतश्चिन्मयस्य
शे शिवस्य किंच शिवातिरिक्तदैवतानामुपासनैव निषिद्धा तदुक्तं महादेवं परित्यज्य यः उपास्तेन्यदैवतं स शं·रूपासन
मूढोविषमश्नाति सुधांत्यक्त्वा दुर्धातुर इति गायंति अत्र शाक्तिकाः किं भो यया शक्त्या ब्रह्मविष्णुमहेशा पा८
निर्मिताः यत्कृपामवलंब्य ब्रह्मादयः सृष्ट्यादिकं रचयंति तस्याम्यमपि प्राप्तुं नार्हंति तेत्र ये देवाः कुतोवा
ति तदधीनकत्वे तस्याः परदेवताया निगदितमज्ञानतइ विदुः तदुक्तं [illegible] इत्वं चेति वर्णयामासुः एवं गाण
पत्यादयः तत्तदोत्कृष्टं वर्णयामासुः अत्रांतरे सकल वेदशास्त्रपारीणाः सर्वे धर्माः एतेषां वादमाक
र्णयंतः किमाश्चर्यं [illegible] मिदां शिवद्वेषं कुर्वंतो वैष्णवाः विष्णुद्वेषं कुर्वंतः [illegible] शैवाश्चमोक्षमाकांक्षंतीति
कथंवाभवेत् अथ सम्मात्तिपौराणिकादयः एतेषां भेदवादिनां नमोक्षावाप्तिः तदुक्तं शिवस्य हृदयं वि
ष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः इत्यदर्शनतरकस्तारोरवंनरकं व्रजेत् एवमन्नवेदोप्याह एकब्रह्माण्डाशिवः सहरिः

सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति तदुक्तं श्रीधरस्वामिभिः माधवोमाधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ वंदे परस्परा
त्मानौ परस्पर नतिप्रियाविति तदुक्तम् सर्वपुराणोपपुराणायुक्ताः सांगाश्च वेदाः स्वतंत्राः समस्ताः शास्त्राणि
सर्वाणि विलोकितानि न क्वापि दृष्टः शिवविष्णुभेदः श्रुतौ स्मृतौ शास्त्रपुराणमध्ये केनापि दृष्टः शिवविष्णुभेदः
अद्वैतयोरेवमुखान्नवीनः सर्वैरपि श्रूयते राववादः शिवस्य विष्णोः परमुक्तिरेषा पुरातनी श्रूयते रावसर्वैः
पश्चानयोर्भेदाधीयं करोति नरः स घोरं नरकं प्रयातीति तत्र देवताप्रस्तावे तत्तद्देवतामुख्यकर्तृत्वस्व
स्वादिप्रदर्शनेन कल्पभेदाभिप्रायकं अतएव शक्त्यादीनामपि ताभ्यामभेदः तदुक्तं स्वामिभिः शैवाः
शाक्ताश्च गाणेशाः सौरा विष्णुप्रपूजकाः विद्विषंति मिथो भ्रांत्या तेषां न मुक्तिस्तु निष्फलाः सिद्धांता
बहवः प्रोक्ताः श्रुत्वा नानाप्रयोजनैः परं तत्त्वस्याह्यभिप्रायं जानाति विरलः कृती अनेककार्यस्थि
त्यर्थं रूपं बहुविधं विभोः तत्कार्याज्ञानतो मूढैस्तत्तत्खंडं प्रतिष्ठितमिति अयान्विशेषः यदि शिवे भक्तिर्भ
क्तिः स्यात्तदा विष्णुरपि शिवत्वेनैव ज्ञेयः तदुक्तं शिवे च भक्तिर्बहुला यदि स्यात्तथा शिवत्वेन भजेद्धरिं हि हरौ च
भक्तिर्बहुला यदि स्यात्तथा हरित्वेन भजेच्छिवं हि अतः कूपमंडूकन्यायेन लोकाज्ञानन्यूनं भवतीति जगदुः
वे॰ इतीश्वरवादः जीवं निरूपयति जीव इति जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च तत्रैवानुव्रजते बंधमोक्ष
योग्यो जीवः जन्यज्ञानाधिकरणं वा अयमेव क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते शरीरसंबंधेन ज्ञानवत्त्वे क्षेत्रज्ञत्वम् प्रतिश

शरीरं भिन्नमिति सुखदुःखादिवैचित्र्यादिति हेतुरूहनीयः जीवस्याणुत्वे सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगः मध्य-
मपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्त्या कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंग इत्यभिप्रायवानाह विभुरिति विभुत्वान्नित्यत्वमर्थादेवायातमि-
त्याह नित्यश्चेति ननु जीवसद्भावे किं मानमिति चेन्न अहं सुखी अहं दुःखीति मानसप्रत्यक्षस्यैव मानत्वात् नन्वा-
त्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति भाष्यमते विरोध इति वाच्यम् तस्य परात्मपरत्वात् प्रतिपादितं चैवमेवात्मतत्त्ववि-
वेके ननु विप्रतिपन्नं प्रति कथं प्रत्यक्षमुपन्यस्तुं शक्यमिति चेन्न तत्रानुमानमेव मानं बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यो यदनाश्रितो गुणः स तद[illegible]तिरिक्त-
सामान्यगुणेषु द्रव्याश्रितः यथा पृथिव्याद्यनाश्रितः शब्द इति अनुमानेन नवमं द्रव्यमात्मा सिध्यति न चैते भूतानां गुणा भ-
व्या[illegible]भिचा वन्तीति वक्तव्यं तथा सति तेषामाभ्यंतरप्रत्यक्षानुपपत्तेः भूतगुणानां रूपादीनां बाह्यप्रत्यक्षस्यैवानुभव-
सिद्धत्वात् इतरावभूतत्वे बाह्येंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमिति संगच्छते विशेषगुणत्वादेव न दिक्काल-
मनसां गुणाः ननु विशेषगुणत्वमानेन न लभामहे इति चेत् बुद्ध्यादयो विशेषगुणाः एकेंद्रियग्राह्यत्वे
त्व. सति गुणत्वात् रूपवदित्यनुमानं मानं सुखत्वादौ व्यभिचारवारणाय गुणत्वमिति संयोगादिवारणाय सत्यंते
अन्यत्सर्वं स्पष्टमेव एवमिंद्रियं सकर्तृकं करणत्वात् कुठारवदित्यनुमानेनात्मा सिध्यति अत्र वपुरपि

नास्ति काः क्रमशः शंकंते तत्रादौ शून्यवादिनो माध्यमिकाः सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरकाले उत्थितस्य सुषुप्तावहंना
समित्यनुभवात् शून्यमेवात्मा अतएव सर्वमिदं मिथ्यैव तत्र श्रुतिरप्याह असदेवेदमग्र आसीदित्याहुः त तस्यानुभवस्य
दसत् सुषुप्तावहंनासमित्यनुभवस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे वात्मनि तस्य ज्ञानाभाववैपरत्वात् यन्मिथ्ये
दमुक्तं तदपि न सत् प्रत्यक्षतोनुभूयमानपदार्थजातस्यशक्यापलापत्वात् उपदर्शित वेदस्य गतिर्व
क्ष्यते क्षणिकविज्ञानवादिनो योगाचार्यास्तु क्षणिकविज्ञानमेवात्मा तत् द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमाल
यविज्ञानं च तत्रायं घट इत्यादि प्रवृत्तिविज्ञानं सुषुप्तावहमित्यालयविज्ञानं सुखादिकमस्यैव विकारः
तदतिरिक्तवस्तुन एवाप्रसिद्धेः अत्र श्रुतिरपि अन्योंतर आत्मा विज्ञानमय इति विज्ञानस्यैवात्मत्वमाह
त्याहुः तदसत् पूर्वानुभूतपदार्थस्मरणानुपपत्तेः अनुभवितुरिदानीमभावात् अन्यानुभूतेवार्थेऽन्य
स्यस्मृत्ययोगात् ननु कस्तुरीसुरभिपटवत्पूर्वपूर्वविज्ञानोत्पादितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रांत
त्वमिच्छाम इति माभाषिष्ठाः तथा सति जनन्यनुभूतपदार्थस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणापत्तेरित्याद्य
न्यत्र विस्तरः सौत्रांतिकास्तु ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थ एवात्मेति वदंति वैभाषिकाः क्षणभंगु
रवादिनस्तु क्षणिकबाह्यार्थ एवात्मेति वदंति तदुभयमपीदं घटादीनां तथात्वे मानाभावात् एतेन २१

वारोनास्तिकाबौद्धाइत्युच्यंते बौद्धानांचाष्टादश भेदाः ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः उपभेदास्त्रबहवः तेचविस्तरभियेहनो
क्ताः चार्वाकास्तुब्राह्मणोहंदत्त स्त्रियोऽहं गोरोहं स्थूलोहं कृशोहं सुखीत्यहं जानामीत्यादिसामानाधिकरण्य
प्रतीतेः ब्राह्मणत्वादिधर्मवतिशरीरएवज्ञान सुखाद्युत्पत्तेसिद्धतीतिशरीरमेवात्मा अत्रश्रुतिरप्या
ह सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइति ननुशरीरस्यपार्थिवत्वेन घटादिवन्नचेतनंतदितिचेन्नैवंमंस्थाः के
वलनागवल्लीदलस्यरागानुत्पादकत्वेपिनागवल्लीदलखदिरचूर्णक्रमुकसमुदायात्मकतांबूलस्यरा
गोत्पादकत्ववत् केवलपार्थिवस्याऽचेतनत्वेपिभूतचतुष्टयसमुदायात्मकंशरीरस्य तथात्वेबा
धकाभावादित्याहुः तन्नमृतशरीरेपिज्ञानापत्तेः ननुज्ञानंप्रतिशरीरप्राण संयोगस्यापिकारणत्वेन
तदानींतदभावान्नतदुत्पत्तिः इतरथानैयायिकानांनयेमुक्तात्मनि ज्ञानापत्तिः शरीरमेवज्ञानकार
णमितिचेत्तर्हिआत्मनोविभुत्वेनमृतशरीरेज्ञानापत्ति वारणंतुगीर्वाणगुरूणामप्यशक्यमितिचेन्न अ
वयवोपचयापचयैः शरीरस्यनानात्वेनपूर्ववद्दूषणावतारात् पुनःप्रसूयतावीचीतरंगन्यायेनसंस्का
रपरंपरांगीकारस्तुनयुज्यतेबाढगौरवात् फलमुखगौरवंनदोषायेति चेत्तर्हि विहितत्वन्यपत्वमूर्खत्व
दरिद्रत्वादिनियामकंभवंतः किंब्रुवते संसारस्यस्वभावएवेदं सर्वमितिचेत् वैपरीत्यंकिंबाधकं अस्तुज

उत्पादविना
शरीरांतरत्वेन
वा तदनुभूतप
दार्थस्मृत्यादिके
ष्वनुपपत्तेः

न चेन्द्रियांतरेणानुसंधीयत इति वाच्यम् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्यानुसंधानायोगाच्च ४

नासमय एवेति चेत् तर्हि तस्मिन्नेव समये जन्म न तु समयांतरे इत्यत्रैव किं नियामकं अस्तीश्वर एव भव
न्मते नियामक इति वक्तुमशक्य तस्य सर्वसमदर्शित्वात् तस्माददृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् तच्चात्मा
नमंतरेणानुपपन्नमिति शरीरातिरिक्त एवात्माभ्युपेयः चार्वाकैकदेशिनस्तु काणोऽहं बधिरोऽह
महं जानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादिन्द्रियमेवात्मेत्याहुः तच्च बालप्रलपितं सुषुप्तिदशायां तस्यापि शरीरे चक्षुराद्युपरमे घटाद्यनुपलब्धेः ४
चक्षुरादिनाशे योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्पृशामीत्यभेदप्रतीत्यनुपपत्तेः अपरे चार्वाकास्तु
सुषुप्तिदशायां चक्षुरादीनामुपरमेऽपि मनसः सर्वव्यवहारदर्शनात् तस्य नित्यत्वाच्च मन
एवात्मा अत्र श्रुतिरप्याह अन्योंतरात्मा मनोमय इतीति मन्यंते तदप्यसत् मनसोऽणुत्वेन सुखा
द्यनुपलंभप्रसंगात् इतरे चार्वाकास्तु प्राणेन विना व्यवहारादर्शनात् पिपासावानहमित्याद्युपल
ब्धेश्च प्राण एवात्मा अत्र श्रुतिरप्याह अन्योंतरात्मा प्राणमय इति कल्पयन्ति तदपि न युक्तम् त
स्यानित्यत्वेन तदुरस्युपदर्शिते दूषणगणबाणप्रहारपातात् पुत्रे पुष्टेऽहमेव पुष्टः पुत्रे नष्टेऽहमेव न
ष्टः इत्याद्यनुभवात् आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेश्च पुत्र एवात्मेत्यपि केचित् तदपि न तादृशानुभ
वस्याभिमानत्वात् उपदर्शितश्रुतीनामात्मनो ज्ञानाधिकरणत्वप्रतिपादकत्वसंज्ञानमिति दर्शयमानत्वस्तु

तिवाध्यत्वात् पूर्वपक्षेतात्पर्यम् दिगंबरास्तु देहातिरिक्तदेहपरिमाणआत्मासचदीपप्रभावत् संकोचविकाश
शालीत्याहुः तदप्यकिंचित्करं तस्यानित्यत्वापत्यातच्छिद्रत्वेपिपूर्वोक्तदोषवज्रप्रहारपातात् अतएवश्रा
वकाः क्षपणकाजैनाइत्युच्यंतइतिसंक्षेपः इतिनास्तिकखंडनं अथसांख्यशास्त्रवेत्ताः आत्ममूलप्र
कृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रषोडशविकारभेदात् पंचविंशतितत्वानितत्रशीकरनिर्लिप्ततामर
मो सपत्रवत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनिर्लिप्त आत्मासचन प्रकृतिर्नविकृतिश्चनकारणंनकार्यमिति
यावत् परंतुचेतनश्च मूलप्रकृतिस्तु जगत्कर्त्रीनित्याजडाचातएवनविकृतिः महत्तत्वंच
प्रकृतेः परिणामः प्रकृतिकार्य्यमितियावत् इदमेवबुद्धिरंतःकरणमित्युच्यते अहंकारश्चाहंसु
खीदुःखीत्याद्यभिमानः अयंचमहत्तत्वस्यकार्यं तन्मात्रेच शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः एतेअहंकार
कृ· स्यकार्याणिमहदादयश्चैतेसप्तप्रकृतयोविकृतयश्च विकारास्तु श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानि
पंचज्ञानेंद्रियाणिवाक्पाणिपादोपस्थपायवः पंचकर्मेंद्रियाणिमनआकाशवायुतेजोजल
मता· पृथिव्यःपंचमहाभूतानीतिषोडशसंख्यकाः तैर्महाभूतैःशरीरमुत्पद्यते तत्संबंधवशात् प्रकृतिरे
वसर्वंकरोति तत्संसर्गवशादात्मनोहंकरोमीत्यभिमानोजायते सएवात्मनोबंधइत्युच्यते तन्निवर्त

नात्ममोद्य इत्युच्यत इत्याहुः तदसत् अहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहं जानामीति कर्त्तृत्वभोक्तृत्वचैतन्यादीनां सा
मानाधिकरण्यप्रतीतेश्चेतनातिरिक्तप्रकृतिसद्भावे मानाभावात् जडायाः प्रकृतेः कर्त्तृत्वासंभवाच्च
ननु प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति भगव
दुक्तेः सामानाधिकरण्योपपत्तिर्भ्रममात्रैवेति चेन्न प्रकृतेरदृष्टविशेषस्य गुणैस्तज्जन्येच्छादिभिर
हमेव कर्त्तेति तदर्थत्वात् अत एव तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः इत्युपरितनभगवदुक्तिः संग
च्छते इति कृतं पल्लवितेन इति सांख्यमतनिरूपणम् पातंजलशास्त्रमतात्तु आत्मा योगगम्यः योगश्च
चित्तवृत्तिनिरोधनं तच्च चित्तस्य बाह्यवृत्तिनिवर्त्तनादंतरभिनिवेशः यमनियमासनप्राणायाम
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदादष्टौ योगांगानि तत्रास्तेयकर्मनिवृत्तिकरुणार्जवक्षांतिशौ
चधृतिमिताहारसत्यभाषणजीवाहिंसनब्रह्मचर्यभेदाद्दशयमाः आस्तिकत्वहर्षतपःसुरार्चनदा
नलज्जासद्रस्नानहोमसत्श्रवणजपभेदाद्दशनियमाः पद्मासनस्वस्तिकभद्रवज्रवीरासनभेदात्प
चमुख्यासनानि अन्यान्यपि एकोनाशीतिरासनानि संति पूरककुंभकरेचकभेदात् प्राणायाम
स्त्रिविधः स चाल्पप्राणसंचारनियामकः इंद्रियाणां विषयनिवर्त्तनं प्रत्याहारः नाभ्यादिब्रह्म

रंध्रांततत्स्थानेषु प्राणधारणं धारणा ततोहृदयारविंदे शिवस्यविभावनंध्यानं ततःप्राणान्निरुध्यात्मनासहशिवस्यैकभा
वनंसमाधिः एतादृशांगसहितयोगेनशिवमयंज्योतिरवलोकयते इदमेवसमाधेःसिद्धिरित्युच्यते तदुक्तम् चित्तस्या
धिकसाधितस्यतुवहिरंतेनिरोधः क्रमादंतर्वृत्तितयान्तरेवविगलत्पीयूषमास्वादयेत् स्वात्मन्येवसदासदाशि
वमयंतज्ज्योतिरालोकयेत् स्वानंदानंदपरंपरामनुभवेत् सिद्धिःसमाधेरियमित्याहुः इतिपातंजलमतनिरूपणम्
वेदान्तिनस्तु एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरेकंब्रह्मैवास्ति तच्चाविनाशीवारेयमात्मानंतंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेर्नि
त्यविज्ञानस्वरूपंब्रह्मतदेवैकोऽहंबहुस्यामितिश्रुतेरुपाधिवशात् जीवइत्युच्यते तस्यैवस्वमायानिर्मिताऽविद्याविद्या
भ्यांबंधमोक्षौभवतः शरीरस्यात्मत्वाभिमानकारणमविद्या विद्यातुतन्निवृत्तिका शरीरस्यात्मत्वाभिमानेनबं
धः तन्निवृत्तिरेवमोक्षइत्युच्यते तस्मिन्नेवब्रह्मणि रज्जौसर्पइवमिथ्याभूतसंसारोभासते तस्माद्ब्रह्मैवस
त्यंजगन्मिथ्येत्याहुः इदमपियुक्तंनप्रतिभाति प्रत्यक्षसिद्धपदार्थस्यमिथ्यात्वासंभवात् नचरज्जौतर्हिक
६. थंसर्पस्यमिथ्यात्वमितिवाच्यम् प्रसिद्धस्यैवसर्पस्य तत्रभानांगीकारेणदृष्टांतवैषम्यात् नचतत्राप्यसदेवसर्पोभा
सतइतिवाच्यम् तथासतिशशशृंगस्यापिभानापत्तेः किंचतर्हिस्वप्ने[illegible]शास्त्रप्रहारादेर्मिथ्यात्वमितिमाभाषि
ष्टाः प्रसिद्धस्यैवशास्त्रप्रहारादेः स्वस्मिन्ना[illegible]रोपमात्रात् स्वप्नतत्त्ववस्था[illegible]भिमानस्यविपर्ययएवइतिवक्ष्यामः
नचमिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यम् तस्याजन्माभावस्यनश्वरत्वप्रतिपादनेतात्पर्यात् श्र
त्याचावेदस्यापिमिथ्यात्वापत्त्यातेषांप्रतिपाद्यवस्तुनोपि तथात्वापत्त्यानास्तिकमतप्रवेशप्रसंगः तदुक्तम् प्रत्यक्षा

दिप्रमासिद्धविरुद्धार्थप्रबोधकं: वेदांतोपदेशात्संसारोद्धं किमपराध्यते एव यन्नित्यविज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तं तदपि न
तस्यदुरुपपादनत्वात् तथाहि किं आत्ममात्रं नित्यज्ञानस्वरूपं उत जीवः किमुतेश्वरः नाद्यः यद्यज्ज्ञानं तत्स
य विषयकं इति नियमात्तस्यापि कस्यचन विषयो वाच्यः मेरुर्वादीनामपि विषयत्वे तेषामपि इत्यनुभवापत्तेः साकिया
वज्जगदिति चेत् किं वा परत्वे किंचित्घटपटादिः नाद्यः मेरुर्वादीनामपि यावदंतर्गतत्वेन तदनुभावाप
त्तिः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगाच्च न चैवक्तव्यं निर्विषयकमेव तदुत्तरं रीक्रियते इति निर्विषयकस्य ज्ञा
नत्वेमानाभावात् नाद्वितीयः घटस्तद्विषयः पटस्तद्विषयो वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणाभ्रान्तेपिलप्र ग
मेनप्रशांतिर्वा धिरिति न्यायेन तद्दोषतादवस्थ्यात् विनिगमनाच्च एकत्रपक्षपातिनी युक्तिः जीवस्यनि
त्यविज्ञानस्वरूपत्वे उपदार्शित दोषवारणं तु वक्तुमुखब्रह्मणोप्यशक्यं प्रमाणाभावाच्चेश्वरस्यापि
न नित्यविज्ञानस्वरूपत्वं संभवति तस्यज्ञानमित्यस्य घटो नील इत्यस्येव ज्ञानगुणवदिति तदर्थत्वात्
अतएव यः सर्वज्ञः स सर्वविदिति श्रुतेः प्रमाणं निर्वहति जीवब्रह्मणोरैक्यमिति यदुक्तं तदपि न
सुखदुःखादिवैचित्र्याज्जीवानामनेकत्वेन तदैकत्वासंभवात् अनंतं जीवा नेश्वर इति प्रतीतेश्च अत्र
तत्रैवमेकस्मिन्संसारी बद्धः कस्मिन्संसारी मुक्त इति व्यवहार उपपद्यते नन्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे
म तिश्रुतेः का गतिरिति चेन्न अनुपपत्तेस्तस्य अद्वितीयमेव [illegible] रोध इति [illegible] ब्रह्मत्वस्य ब्रह्मण्यात
नित्यर्थकत्वात् एककालेनमनित्य तद्विजातीयत्वेनद्वारेणमस्येवाद्वितीयत्वपदार्थत्वात् प्रकृते जीवात्मनेत्वे २४ २२

मेववैलक्षण्यं एकोविद्वानद्वितीयइत्यादौविद्याधिक्यरूपवैलक्षण्यवत् समानेषुदशसुमुक्ताफलेषुविजातीयोघटस्ते
द्वैलक्षण्यमस्तेनाद्वितीयब्रह्मापत्तिवारणायैकत्वसमनियतत्वंवैलक्षण्यविशेषणं अयमस्यैवाद्वितीयपदा
र्थत्वात् नन्वेवमस्तितिसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिविरोधइतिचेन्नब्रह्मत्वस्यब्रह्मव्याप्त्यमित्यर्थकत्वात् व्याप्त
त्वंचसंबंधत्वं अन्यथाघटादीनामपिब्रह्मात्वापत्त्याब्रह्मणोऽनित्यत्वापत्तिः जडत्वापत्तिश्च नचैकोहं
बहुस्यामितिश्रुतेरप्रमाणत्वप्रसंगइतिवाच्यम् एकोहंनिराकारोब्रह्मविष्णुशिवरूपेणबहुस्यामिति
तदर्थत्वात् ननुतत्त्वमसिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतेःजीवेश्वरयोरभेदप्रतिपादिकायां
अप्रामाण्यापत्तिरितिचेन्न तत्त्वमसीत्यस्यनिर्दुःखत्वेनतत्सदृशस्त्वमसीत्यर्थकत्वात् एवंब्रह्मै
वभवतीत्यस्यापिविशेषपर्यायाधिक्येनपुरोहितोयंराजैवेतिवत् अतएवसर्वे आत्मानःसमर्पिताःनि
रंजनःपरंसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिःप्रामाण्यमाप्नोति वस्तुतःपूर्वपक्षश्रुतीनामेववेदांताख्य
यानिश्रुतीनामर्थकरणेप्रयोजनाभावइतिसंक्षेपः इतिआत्मानिरूपणम् मनोनिरूपयति सुख
तिंसुखाद्युपलब्धिंसुखादिसाक्षात्कारस्यसाधनंएवमनः इत्यर्थः आत्ममनःसंयोगवारणायेंद्रि
यमिति चक्षुरादिवारणायसुखेत्यादि एतेनमनसिप्रमाणमपिदर्शितं तथाहि सुखादिसाक्षा

कारः करणसाध्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषादिवदित्यनुमानाच्च चक्षुरादिबाधान्मनः सिध्यतीति मनो वि
भजते तच्चेति मनश्चेत्यर्थः मनसोऽनन्तत्वे हेतुमाह प्रत्यात्मेति आत्मानमात्मानं प्रति प्रत्यात्मं तस्मिन्नियमेन प
वर्त्तमानादित्वादित्यर्थः तथा चैकैकात्मन एकैकमनस आवश्यकत्वेनात्मनामनन्तत्वान्मनसोऽप्यनं
तत्वमिति भावः नन्वाकाशादिवन्मनसो विभुत्वे विभुद्वयसंयोगानंगीकारेण ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् अ
नासमवायिकारणाऽप्रसिद्धेरत आह परमाणुरूपमिति परमाणुस्वरूपमित्यर्थः तथा च मनसोऽ
णुत्वेनात्ममनःसंयोगः संभवत्येवेति भावः मीमांसकास्तु मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वादाकाशवदित्य श्री
नुमानेन विभुत्वं सिद्धमिति विभुद्वयसंयोगोऽप्यंगीकर्त्तव्यस्तथाहुः नैतत् तादृशसंयोगस्यानित्यत्वापत्त्या सर्वदा ज्ञा
नोत्पत्तिप्रसंगेन सुषुप्त्यभावापत्तेः मन्मते तु यदा मनः पुरीतति प्रविशति तदा सुषुप्तिः यदा निःसरति तदा
ज्ञानोत्पत्तिः पुरीतद्भिन्नत्वगवच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानकारणत्वात् अतएव सुषुप्तिकाले ज्ञानाप २५
त्तिवारणाय ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगः कारणमिति मतं निराकुर्वन्ति नव्याः ननु मनसोऽणुत्वेना
नावधानिनां कथं युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः मनसश्चक्षुरादीन्द्रियसंयोगकाले त्वगिन्द्रियादिना संयोगाभ
ति वादित्येवं मनसोऽतिशयवेगशालित्वेन क्षणविलंबेनैवेंद्रियसंबंधसद्भावात् सविशेषशालि
नानावधानिनां ज्ञानमुत्पादयति युगपदनुभवामीति प्रत्ययो भ्रमः अतएव किमुक्तं व्यासंगा

स्तु किमतिरिक्तकल्पनेनेति चेन्नैवं व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानां व्याप्यवृत्तित्वनियमात् किंच तंतुगतनीलपीतादीनामा
रंभकत्वे विरोधेन पटे नीलादि न कुर्युस्तस्यैवानुत्पत्तेः रूपाश्रयं विभज्य दर्शयति तच्चेति पृथिव्यादित्रयवृत्तीत्यर्थः
सप्तविधमिति रूपमित्यनुषज्यते अभास्वरशुक्लमिति ननु कालिंदीसलिलादौ कथं नीलिमोपलंभ इति चे
न्न तस्याश्रयोपाधिकत्वात् भास्वरशुक्लमिति वैश्वानरादावुपष्टंभकपार्थिवरूपप्रतिबंधाद्भास्वरशु
क्लस्यानुभवाद्धेः रसं निरूपयति रसनेति षड्विध इति तथा चावयवगतनानारससमुदायादवयविनि
स्याच्चित्ररसो नानुभूयत इति भावः रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयं विभज्य दर्शयति तच्चेति पृथिवीज
लयोरित्यर्थः षड्विध इति रस इत्यनुवर्तते जले मधुर एवेति ननु जम्बीरजलादावम्लोपलब्धेः कर्कटीम
ध्यगतं जले तिक्तोपलब्धेश्च कथं मधुर एवेति चेन्न तस्याश्रयोपाधिकत्वात् अत एव शुष्केऽपि जम्बीरादा
वम्लोपलब्धेः कर्कटीमध्यगतस्यैव जले तिक्तानुपलब्धेश्च ननु जले माधुर्यं स्वतो नोपलभ्यत
इति चेन्न हरीतकीभक्षणादीनां तद्व्यंजकत्वात् इति रसनिरूपणं गंधं निरूपयति घ्राणेति पृथिवी
मात्रवृत्तिरिति गंधप्रतीतिस्तु पृथिवीसंबंधस्तु पृथिवीसंबंधाभावे गंधप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्य
तिरेकाभ्यां पृथिव्येव गंधस्यैव जले प्रतीतिर्बोध्या एवं वाय्वादावपि ननु देशांतरस्थकस्तूरिकुसुमसंबंधप
वनस्य तद्देशाभावे गंधप्रतीत्यनुपपत्तिः न च वायुनानीतस्तदवयवः कस्तूर्यादिसंबंधोऽस्त्येवेति वाच्यम् कस्तूर्या

न्यूनतापत्तेः कुशमस्य चेच्छिद्रापत्तेरिति चेन्न नोक्तदोषविशेषेण श्यणुकांतराद्यसद्भावे कल्पनादोषात्तु तद
भावान्नतथा इति गंधनिरूपणम् स्पर्शं निरूपयति त्वगिति संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं त
त्रेति पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिरित्यर्थः शीत इति शीतस्पर्श इत्यर्थः एवमनुष्ण इत्यत्रापि प्रसंगाद्रूपादिचतुष्टय
स्य पाकजत्वापाकजत्वे प्रतिपादयन्नित्यत्वानित्यत्वे प्रतिपादयति रूपादीति पाकजमिति पाकजमपीत्यर्थः
पाकस्तेजःसंयोगस्तस्माज्जायत इति पाकजं पाकासमवायिकारणमिति यावत् ननु कथं पक्वकाले
जन्मेति चेत् अत्र पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः आमनिक्षिप्ते घटे हुताशनसंयोगात्परमाण्वादि
कपालपर्यंतावयवेषु क्रिया ततः परस्परविभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततोऽसमवायिका
रणनाशात् द्व्यणुकनाश इति नियमेन श्यामघटस्य नाशोऽवशिष्टाः परमाणवः पच्यन्ते तत्रैव पाके
न रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिस्ततः परमेश्वरेण सर्गादाविव द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्ववद्रक्तो घटो
निर्मीयते परमाणुरूपेणैव द्व्यणुकरूपं जन्यते एवं क्रमः अन्यथा घटस्य दृढत्वे हुताशनस्यैव र
शातमवाद्रूपाद्युत्पत्तिर्न स्यादित्याहुः पिठरपाकवादिनो नैयायिकास्तु घटादिकं सच्छिद्रमेव अन्य
था तदंतर्वर्तितंडुलादेः पाको न स्यात् अतएकत्वादेव परमाण्वादि घटपर्यंतेषु घटेऽन्तर्नाशं विना
पाके नैव रूपाद्युत्पत्तिरिति वदंति ननु स्पर्शः कथं पाकज इति चेन्न रसालफलादौ तथादिनाको २६

मृत्कठिनस्यस्पर्शस्यासादनस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वात् केचित्त्ववयवसंयोगविशेषएव काठिन्यादिरित्याहुस्तदस
त् तथासतितस्यचाक्षुषत्वापत्तेः स्पार्शनसंयोगस्यचाक्षुषत्वनियमात् पाकजत्वादेवानित्यत्व
मित्याह अनित्यंचेति अन्यत्रजलादौ अपाकजमिति अपाकजमेवेत्यर्थः रूपादिचतुष्टयमित्य
नुषज्यते संख्यांनिरूपयति एकत्वादिति एकत्वादिर्योव्यवहारएकत्वंद्वित्वमित्याद्याकारस्तस्यहे
तुः संख्येवेत्यर्थः ननुसंख्यायाअवधिरस्तिनवेत्याह एकत्वादीति तथाच एकंदशशतंचै
वसहस्रमयुतंतथालक्षंचनियुतंचैवकोटिरर्बुदमेवच वृंदंखर्वोनिखर्वंचशंखपद्म
चसागरः अन्त्यंमध्यंपरार्द्धंचदशवृद्ध्यायथाक्रमम् इतिमहदुक्तेः परार्द्धपर्यंतेवसंख्येतिभावः
नित्यानित्यभेदेनैकत्वंद्विविधमित्याह नित्यगतमिति गगनपरमाण्वादिगतमित्यर्थः अनित्यग
तमिति परमाणुभिन्नपृथिव्यादिचतुष्टयगतमित्यर्थः अत्रचकारणगतमेकत्वमसमवायिका
रणमितिबोध्यं द्वित्वादिकमनित्यमित्यर्थः [illegible]
[illegible]वेत्याह द्वित्वादिकंत्विति आदिनात्रित्वादेः परिग्रहः सर्वत्रेति नित्यानित्यद्रव्ययोरित्य
र्थः तथाचापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादिकमनित्यमेवेतिभावः ननुकथमपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमिति

चेदुच्यते घटद्वयसन्निकर्षानंतरमयमेकोऽयमेक इतिज्ञानंजन्यते इदमेवापेक्षाबुद्धिरित्युच्यते ततो घटद्व
येद्वित्वमुत्पद्यते अत्रघटद्वयगतमेकत्वमसमवायिकारणम् घटद्वयंसमवायिकारणं अपेक्षाबुद्धिर्नि
मित्तकारणम् ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकम् ततइमौ द्वाविति द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं तन्निर्वाहार्थ
मेवापेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वंकल्प्यते तस्मिन्नेवक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः तदुत्तरक्षणे द्वित्वस्य
नाशस्तत्रापेक्षाबुद्धेर्नाशः कारणम् अन्यथापेक्षाबुद्धेर्नाशानंतरमपि द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः ए
वंत्रित्वादावपिबोध्यम् अतींद्रियेद्वित्वादिकंतु योगीश्वरापेक्षाबुद्ध्या जन्यते तन्नाशश्च योगीनाम
दि पेक्षाबुद्धिनाशान्नेतिध्येयम् ननु शब्दबुद्धिकर्मणां द्विक्षणावस्थायित्वात्कथमपेक्षाबुद्धिस्त्रिक्षणाव
स्थायिनी किंचयोग्यविभुविशेषगुणानांस्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वाद्द्वित्वनिर्विकल्पकेनै
वापेक्षाबुद्धिनाशः स्यादिति चेन्नैवं अपेक्षाबुद्धिभिन्नानामेवविवक्षितत्वात् इतिसंख्यानिरूपणम् परिमा
णंनिरूपयति मानेति मानंपरिमितिस्तस्याव्यवहारः इदंमहदिदमणित्याद्यात्मकस्तस्यकारणंपरि
माणमेवेत्यर्थः परिमाणस्याश्रयमाह नवद्रव्येति तच्चनित्यगतंनित्यमनित्यगतमनित्यम् परिमाणं
विभजते तदिति परिमाणमित्यर्थः चातुर्विध्यंदर्शयति अण्विति अणुत्वंमहत्वंदीर्घत्वंह्रस्व २८

वी तु

त्वस्थानमित्यनुमीयते शरीरस्पर्शवत्ते तथाचन्यायसूत्रं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति मनसोलाघवात्
परमाणुरूपत्वाद्धानित्यत्वमित्याह नित्यं चेति ॥ इति मनोनिरूपणम् ॥ अथ द्रव्याणां साधर्म्यवैधर्म्ये
प्रक्रिया पृथिव्यादिनवानां समवायिकारणत्वं साधर्म्यं नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वं पृथिव्यप्तेजोवा
युमनसां मूर्त्तत्वं क्रियावत्त्वं परत्वापरत्ववेगवत्त्वं च किंनाम विभुत्वमिति चेत् मूर्त्तत्वं च परिछिन्नपरिमा
णवत्त्वमिति संप्रदायविदः क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेष इति नव्याः
आकाशादिचतुष्टयस्य विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं च किंनाम विभुत्वमिति चेत् सर्वमूर्त्तद्रव्य
संयोगित्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं वा दिक्कालमनोभिन्नद्रव्याणां विशेषगुणवत्त्वं आकाशजीव
योरव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं च अव्याप्यवृत्तिर्नाम स्वात्यन्ताभावसमा
नाधिकरणत्वं क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं पृथिव्यादिपंचानां भूतत्वं तच्च बाह्ये पि
तिविशेषगुणवत्त्वं वा पृथिव्यादिचतुर्णां द्रव्यसमवायिकारणत्वं स्पर्शवत्त्वं च पृथिव्यादित्र
याणां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं च पृथिवीजलयोः रसवत्त्वं गुरुत्ववत्त्वं च वैधर्म्यं च स्वयं बोध्यम् इदानीं पृथि त्व
व्यादीनां गुणाः प्रदर्श्यन्ते चतुर्दश गुणाः पृथिव्यामिव रूपादि त्रयोदश संस्कारश्च चतुर्दश गुणाः
जलस्य ते गंधवर्जा रूपादि स्नेहान्ताः संस्कारश्च एकादश गुणास्तेजसस्ते च रसगंधगुरुत्ववर्जाः रूपा
दिद्रवान्ताः संस्कारश्च नवगुणा वायोः ते रूपरसगंधवर्जाः स्पर्शाद्यष्टद्रवान्ताः संस्कारश्च षड्गुणा आकाशस्य ते

पक्षरूपकैलिसि
त्विवात्मनिश
रीरावच्छेदेनसो
नेघटावच्छेदे
नतदत्यन्ताभा
वेऽप्यस्तीति त्व
नस्समानाधिक
रणत्वं ज्ञानेऽ
व्यतम ७

चसंख्यादिविभागांताः शब्दश्च पंच गुणाः कालदिशोः ते च संख्यादि पंच अष्टौ गुणाः परमात्मनः ते च संख्यादि
नि पंच बुद्धीच्छाप्रयत्नाश्च चतुर्दश गुणाः जीवस्य ते च संख्यादिपंचकं बुद्ध्यादि नव अष्टौ गुणाः मनसः ते च सं
ख्यादि पंच संस्कारश्च तदुक्तं वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश दिक्कालयोः
पंच षडेव चांबरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च १ इति श्रीतर्कद्रव्यविशेषनिरूपणं नाम द्वितीयपरिच्छे संग्रहे
दः २ अथ गुणान्निरूपयति चक्षुरिति रूपत्वादिवारणाय गुणेति रसादिवारणाय चक्षुर्ग्राह्य इति सं णा
ख्यादिवारणाय मात्रपदं यद्यपि प्रभाभित्तिसंयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षणीयत
या तत्र च संख्यादिवारणं संभवति तथापि सांसिद्धिकद्रवत्ववारणाय तदावश्यकं वस्तुतस्तु प
रमाणुरूपेऽव्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्यजातिमत्वे सति गुणत्वस्य विवक्षणीयतया विशेष
पदं न देयमेव अणुकेति अव्याप्तिवारणाय गुणपदं तु देयमेव रूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातय
इति बोध्यं रूपं विभजते तच्चेति रूपं चेत्यर्थः इदं च सप्तविधमित्यनेनान्वेति ननु कथं सप्तवि
धं तत्र हेतुमाह शुक्लेति ननु चित्ररूपे किं मानं चित्रः पट इति प्रतीतिरस्तु तंतुगतनीलपीतादी
८ नामेवेति चेन्न तथा सति पटस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन रूपस्य कारणत्वात् न
नु रूपवत्समवेतत्वमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे कारणमस्तु एवं कृते रूपवान् तंतुस्तत्समवेतत्वं पटेऽप्याहते २६
मेवेति चेन्न लाघवेन रूपस्यैव कारणत्वात् अथ अव्याप्यवृत्तिनीलपीतादीनां निकुरंबमेव चित्ररूपम

पा

संवेसर्थः तेनद्रव्यस्याप्यणुपदादिनाव्यवहारेपिनक्षतिः परममध्यमभेदेनतद्द्विविधम् तत्रपरमाणुत्वंह्रस्वत्वे
परमाणुमनसोः मध्यमाणुत्वह्रस्वत्वेद्व्यणुके परममहत्वदीर्घत्वेगगनादौमध्यममहत्वदीर्घत्वेघटादावि
तिबोध्यम् एतन्मौक्तिकादिदंमौक्तिकमणुवितिव्यवहारस्यापकृष्टमहत्वाद्गौणत्वम् एवंकेतनाद्यजने
ह्रस्वमितिव्यवहारस्याप्यपकृष्टदीर्घत्वाद्गौणत्वम् परिमाणंच क्वचित्संख्याजन्यं क्वचित्परिमाणजन्यं क्वचि
त् प्रचयाख्यसंयोगजन्यं तत्राद्यंपरमाणुद्वित्वजन्यं द्व्यणुकवहुत्वजन्यंत्र्यणुके द्वितीयंतुकपाल
परिमाणजन्यं घटपरिमाणं तृतीयंचतूलावयवसंयोगजन्यंतूलपिण्डपरिमाणम् अयमेव
संयोगः शिथिलइत्यप्युच्यते इतिपरिमाणनिरूपणं पृथक्त्वंनिरूपयति पृथगिति अयमस्मात्पृथगि
ति याव्यवहारस्तस्यकारणंपृथक्त्वमेवेत्यर्थः तच्चैकपृथक्त्वद्विपृथक्त्वत्रिपृथक्त्वादिभेदेनवहुविधम्
तत्रैकपृथक्त्वंनित्यमनित्यंच नित्यगतंनित्यमनित्यगतमनित्यम् द्विपृथक्त्वादिकंतुसर्वत्रानित्यमेव
ननुभेदातिरिक्तपृथक्त्वेकिंमानमितिचेन्न घटःपटोनेतिप्रतीतिविलक्षणयाघटःपटात्पृथगिति
इति प्रतीतेरेवमानत्वात् संयोगनिरूपणं संयोगंनिरूपयति संयुक्तेति इमौसंयुक्तावितियोव्यवहारस्तस्यहे
तुःसंयोगएवेत्यर्थः उपदिष्टलक्षणचतुष्टयेऽसाधारणपदंदेयम् क्वचित्तुलक्षपरिमाणपृथक्त्वे
लक्षणेऽसाधारणपदंदीयते तन्नाधुनिकैर्न्यूनत्वमितिबोध्यं सत्रिविधः अन्यतरकर्मजोभयकर्म

जसंयोगजभेदात् तत्राद्यः शकुंतशैलसंयोगः द्वितीयस्तु मेषयोः संयोगः तृतीयस्तु दर्शित एव संयोगजः
कायपुस्तकसंयोग कर्मजोपि द्विविधः अभिघातो नोदनं चेति तत्रादिमस्तु शब्दकारणीभूतः द्वितीयस्तु
क्रियादिकारणीभूतः विभागं निरूपयति संयोगनाशक इति संयोगनाशजनको गुण इत्यर्थः कालेतिव्या
प्तिवारणाय गुणपदम् नन्वीश्वरेच्छायामतिव्याप्तिः यद्यसाधारणजनको विवक्षितः तदा वे[illegible]स्या
दिति चेन्नैवम् क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यकत्वात् क्रियाक्रियातो विभागः विभागात्पूर्वदे
शसंयोगनाशः उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिरिति नियमेन क्रियाया अपि तज्जनकत्वात् ननु ययोः संयो
गस्तयोरेव विभाग इति नियमान्मेरुकैलाशौ विभक्ताविति व्यवहारः कथमिति चेन्न तत्संयोगाभावा
त् विभागोपि त्रिविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति उदाहरणं पूर्ववद्बोध्यम् विभा
गजविभागोपि द्विविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति कारणमात्रविभागजः का
रणाकारणविभागजश्चेति तत्रादिमस्तु कपालद्वयविभागात्कपालपूर्वदेशविभागः द्वितीयस्तु ह
स्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागः तस्याश्रयमाह नवेति परत्वापरत्वे नि विभागनि॰
रूपयति परापरेति परव्यवहारासाधारणकारणं परत्वं अपरव्यवहारासाधारणकारणम् अपर
मपरत्वमित्यर्थः परत्वापरत्वे विभजते तदिति द्वैविध्यं व्युत्पादयति दिक्कृत इति दैशिकपरत्वापर

त्वे कालिकपरत्वापरत्वे चेत्यर्थः [illegible] तत्र दैशिकपरत्वमुदाहरति दूरस्थ इति तदुत्पत्तिक्र
मस्त्वभिहित एव अत्र दिक्पिण्डसंयोगासमवायिकारणं शेषं सुगमं दैशिकमपरत्वमुदाहरति स
मीपस्थ इति तदुत्पत्तिप्रकारस्तु तरमूर्त्तसंयोगवद्विशिष्टशरीर[illegible]ज्ञानात् दैशिकपरत्वापरत्वे मूर्त्तमात्रवृ
त्तिनी भवतः कालिकपरत्वमुदाहरति ज्येष्ठेति ज्येष्ठे कालकृतपरत्वमिति कालिकपरत्वमित्यर्थः
तच्च ज्येष्ठत्वमेव तदुत्पत्तौ च कालपिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणं कालिकमपरत्वमुदाहरति कनि
ष्ठेति कनिष्ठत्वमेव कालिकमपरत्वम् तदुत्पत्तिप्रकारस्तु तरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात्
कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्यमात्रवृत्तिनी भवतः गुरुत्वं निरूपयति आद्येति आद्यंप[illegible]तनं
कर्म विशेषणं तस्यासमवायिकारणं गुरुत्वमेवेत्यर्थः द्वितीयादिपतनासमवायिकारणवेगे गतिव्याप्ति
पा वारणाय द्येति तच्चारतिक्रमावतीत्यलकादिभेदेनानेकधा नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् द्रवत्वं
निरूपयति स्यन्दनेति स्यन्दनं प्रस्रवणं तस्यासमवायिकारणम् द्रवत्वमित्यर्थः तस्याश्रयमाह पृथि
वीति तच्च जलं परमाणाभिन्नानि समिति बोध्यं द्विविधमिति द्वैविध्यं दर्शयति सांसिद्धिकमिति
वि सांभाविकं सांसिद्धिकं तेजःसंयोगजन्यं नैमित्तिकमित्यर्थः तत्र सांसिद्धिकमुदाहरति [illegible] सांसि

ऌिकमिति नैमित्तिकमपरेष्वीवेति ननु नैमित्तिकद्रवत्वस्य पृथ्वीघृतादौ तेजसि वह्न्यादौ चाभावात्कथं पृ
थिवीतेजसोरित्यत आह पृथिव्यामिति स्नेहं निरूपयति चूर्णेति चूर्णपिंडं तदेवादिर्यस्य मृत्तिकादेः स चू
र्णादिस्तस्य पिंडीभावः संयोगविशेषः तस्य हेतुर्निमित्तकारणं स्नेह एवेत्यर्थः कालादावतिव्याप्तिवारणा
य गुणपदं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिंडीभावेति चूर्णपदस्य स्पष्टार्थः स च नित्यगतो नित्योऽनित्यग
तोऽनित्य एवेति बोध्यम् तैलादावपि तदंतर्गतजलभागस्यैव स्नेहः स्नेहापकर्षेण जलमपि दहना
नुकूलमेव शब्दं निरूपयति श्रोत्रेति शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं वस्तुतस्तु श्रोत्रोत्पन्नश
ब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रग्रा[illegible]ह्यजातिमत्त्वे तात्पर्यं गुणपदम
नुपादेयमेव ननु भेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य कथं श्रोत्रदेशे उत्पत्तिरिति चेत् न वीचीतरंगन्या
येन कदंबमुकुलन्यायेन वा तदुत्पत्तेः भेरीशब्दो मया श्रुत इति धीस्तु भ्रांतैव भ्रांततया भेरीजन्यतार
शब्दानामभेदः शब्दः श्रुत इत्यनुभवः सांख्यविदं दांतिनोस्तु पृथिव्यादिपंचसु शब्दमिच्छंतः स्वतं
त्रास्तु भेर्यां शब्दो मृदंगे शब्द इति व्यवहारात् पृथिव्यामेव शब्दमिच्छंति तन्मतनिरासार्थमाह आ
काशमात्रवृत्तिः तत्र युक्तिस्तु प्रदर्शितैव शब्दं विभजते स च द्विधेति भेर्यादाविति भेर्याद्यवच्छे
देनेत्यर्थः आकाशे जायमान इति शेषः आदिना वेणुवीणादेः परिग्रहः वर्णात्मकमु

दार इति वर्णात्मिकं इति संस्कृतभाषादिरूप इत्येदुत्तरं सर्वेति इत्युत्तरणीयं अत्रादिपदेन लौकिक
भाषादेः परिग्रहः द्विविधोपि शब्दस्त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति अत्राद्यः भेरी
घ दंडसंयोगाद्ध्वन्यात्मकः कंठसंयोगाद्वर्णात्मकः द्वितीयश्च वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागाद्ध्व
न्यात्मकः स चैव चट चट शब्दः ओष्ठद्वयविभागाद्वर्णात्मकः स च ककारादिः तृतीयश्च द्विती
यशब्दादिचरमशब्दांतः अत्र सर्वत्राकाशः समवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगः कं॰काश ठां
संयोगः वंशदलाकाशविभागः ओष्ठाकाशविभागः शब्दश्च तत्तत्रासमवायिकारणं अन्यत्स
र्वं निमित्तकारणं तदुक्तम् संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति तन्नाशश्चोत्तरोत्त
रशब्देन अंत्यशब्दनाशश्चोपांत्यशब्दनाशेनेति बोध्यम् केचित्तु सुंदोपसुंदन्यायेनोपांत्यश
ब्देनान्त्यशब्दस्यान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दस्य नाश इत्याहुः तन्न अंत्यशब्दनाशस्य वेद्याणा उपांत्यश
ब्दस्यैव नष्टत्वेन तस्य कारणत्वासंभवात् ननु जैमिनीयाः सोयं ककार इति प्रत्यभिज्ञाबलाच्छब्दस्य
नित्यत्वमंगीचक्रुस्तत्कथमनित्यत्वमुपपादितमिति चेन्न तदेवेदमौषधमिति प्रतीतिवत्सारि
त्रमिसजात्यालंबनत्वात् अत्र तदेवाल्पकः ककारो विनष्टः ककार इति प्रतीतेः बुद्धिं निरूपयति सर्वे
ति सर्वव्यवहार[illegible] ज्ञानमित्यनुव्यवसाय

गम्यमानत्वंबुद्धेर्लक्षणंसंगच्छते बुद्धिशब्दस्यमहत्तत्ववाचकत्वादाह ज्ञानमिति बुद्धिंविभजते सेति
बुद्धिरित्यर्थः द्वैविध्यंव्युत्पादयति स्मृतिरिति स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति संस्कारध्वंसेतिव्याप्तिवा
रणायज्ञानपदं अनुभवेतिव्याप्तिवारणायसंस्कारमात्रजन्यत्वंविवक्षणीयम् क्वचित्तथैवपाठः
नचैवंसत्यसंभवः तस्यसंस्कारजन्यत्वेसतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वात् स्मृतित्वंच स्मरामिइत्य
नुभवसिद्धोजातिविशेषः इतिस्मृतिः अनुभवामीत्यनुभवसिद्धमनुभवत्वंप्रत्यक्षादौजातिः नन्व
नुमित्यादिसाधारणंतत् तत्रतादृशप्रत्ययाभावादतोनुभवत्वंनिर्वक्ति तद्भिन्नमिति स्मृतित्वा
वच्छिन्नभिन्नमित्यर्थः तेनयत्किंचित्स्मृतिभिन्नत्वस्यस्मृतौसत्वेपिनक्षतिः घटादिवारणायज्ञानमिति स्मृ
तिवारणायतद्भिन्नमिति अनुभवंविभजते सइति यथार्थानुभवंलक्षयति तद्वतीति तद्वति तत्प्रका
रोयस्यसतथेत्यर्थः तद्वद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकइतियावत् भवतिचायंघटइतिज्ञानंघटत्ववद्
घटविशेष्यकंघटत्वप्रकारकंच स्मृतिवारणायानुभवइति अयथार्थानुभववारणायतद्वतीति य
त्वं थार्थइति अनुभवइत्यनुवज्यते घटेघटोनवेत्यादिसंशयेपिघटत्वांशेप्रमैव ननुरजतेरजतम्
मितिप्रमायामव्याप्तिः तस्यरजतत्वप्रकारकत्वेपिविशेष्यीभूतरजतेरजतत्वस्यासत्वेन रजतवति विशे
ष्यकत्वाभावादितिचेत् तद्वतितत्प्रकारकत्वमित्यस्यतत्संबंधवतिरजतत्वेरजतप्रकारत्वे तत्र

प्रकारत्वमित्यर्थमनुसराम: रजतत्वे रजतस्यासत्वेपि रजतस्या[illegible]धेयतात्मकस्यासत्वेन रजतसंबंध
वति रजतत्वे रजतप्रकारत्वं तादृशतादृशाप्रमायामव्याप्तिरहतमेव ननु शास्त्र[illegible]प्रमापि स्मृयते
सा किं यथार्थानुभावा बुद्धिः सैव प्रमेत्युच्यते इत्यर्थः इति यथार्थानुभवः अयथार्थानुभवं लक्षयति तद
भाववतीति तदभाववद्विशेष्यकत्वत्वप्रकारकानुभवोऽयथार्थानुभव इत्यर्थः यथा शुक्ताविदं रजत
मिति ज्ञानं भवति हि रजतत्वाभाववच्छुक्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं चेच ननु वृक्षः कपिसंयोगी
तिप्रमायामतिव्याप्तिः तस्या मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे कपिसंयोगप्रकारत्वादि
ति चेन्न तदभाववच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमिति दर्शितत्वात् तादृशप्रमायां कपिसंयोगा
भावावच्छेदकीभूतमूलावच्छेदेन कपिसंयोगप्रकारकत्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात् अत्र मीमांसकाः अयथार्थ
ज्ञानमेवाप्रसिद्धं न च तस्याप्रसिद्धत्वे कथं शुक्तौ रजतत्वप्रकारकविसंवादी [illegible]च्छया रजतार्थिनो विसंवादिप्रव
त्तिरिति वाच्यम् पुरोवर्त्तिज्ञानस्मरणाभ्यामेव [illegible] तत्संभवादिति हुः इदमाकिंचित्करं तथा सतिनेदं रजतमिति
वाक्यज्ञानादप्रवृत्तिदापत्तेः उपस्थिते भेदज्ञानाभावरवाविसंवादिप्रवृत्तौ विसंवादिप्रवृत्तौ च वीजमिति चेन्न सत्यरजत
स्थले चिविशिष्टज्ञानस्य च प्रवर्तकत्वस्य प्रमाणीकत्वेन लाघवात्तस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वौचित्यादित्यन्यथाख्याति
सिद्धिः वाचस्पतिमिश्रास्तु शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानेन प्रसिद्ध शुक्तिरजतत्वयोरलीकं व समवायो भासते
इत्यसत्ख्यातिभंगीचक्रुः नैतद्युक्तं असतो भावनासंभवात् इति अयथार्थानुभवः यथार्थानुभवं विभजते
विशेषणविशिष्टज्ञानस्य [illegible] अनुसन्धानमस्य [illegible] ज्ञानं इत्यर्थः

शुक्तिकाया
नेरजतस्येद
तांच ताभावे
प्रवृत्ति
स्मरण ४

सत्ये छपाद
सत्यप्रवृत्तिः
सा प्रवृत्ति
अत्र सत्यप्रव
त्तौ सत्यप्रव
त्तौ ४

३२ यथार्थानुभवेति यथार्थानुभवं प्रत्यक्षमेवेति चार्वाकाः अनुमितिरपीति कणादबौद्धौ उपमितिरपीति नैया-
यिकैकदेशिनः अर्थापत्तिरपीति प्रभाकराः अनुपलब्धिरपि भट्टवेदान्तिनौ संभवैतिह्यकावपी शतेनं चारात्
तिपौराणिकाः चेष्टापीति तांत्रिकाः एतेषां मते स्वस्वमतस्य चातुर्विध्यं स्वयं दर्शितं अस्वरसबीजं तु स्फु-
टीभविष्यति चातुर्विध्ये हेतुमाह प्रत्यक्षेति इति प्रमा प्रसंगात्प्रमाणं विभजते तत्करणमिति यथार्थानुभ-
वात्मकप्रमायाः करणमित्यर्थः प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं अनधिगतार्थगन्तृ प्रमा-
णमिति मीमांसकाः तदसत् एकस्मिन्नेव घटे घटोयं घटोयमिति धारावाहिकप्रत्यक्षस्थलेऽधिगतार्थ घ
र्थगंतृत्वात्प्रमाणापत्तेः चातुर्विध्ये हेतुमाह प्रत्यक्षेति तथा च तत्तत्प्रत्यक्षानुमानोपमा-
नशब्दाः प्रमाणानीति प्रमाणलक्षणस्य करणज्ञानाधीनत्वादादौ कारणं निर्वक्ति असाधारणेति अ-
साधारणत्वं च फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमिति मते फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं व्यापारवत्कारणं कर- फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं
मते च करणमिति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वलक्षणं व्यापारवत्त्वं व्यापारश्च द्रव्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकः करणत्वस्य कारणत्वघटितत्वात्तज्जिज्ञासां निवारयितुं कारणत्वं विवेचयति कार्येति
कार्यान्नियतावश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्ववृत्तिर्यस्य तत्तथेत्यर्थः अनियतरासभादिवारणाय
नियतेति कार्यकारणपदे एवेति अरूपस्य दंडेऽपि स्वरूपयोग्यत्वसत्त्वादाह कारणतानिर्वाहः स्व-
रूपयोग्यत्वं च कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रकृते दंडत्वमेव तथा इति बोध्यं दंडत्वादिकारणनिष्पाद्या ३२

सिद्धत्वमिति शेषः तस्यावश्यकत्वेन तत एव रासभादिकारणताव्यावृत्तिसंभवे नियतपदमनर्थकं एव

वं चानन्यथासिद्धपूर्ववर्त्तिकारणमिति फलितं ननु कार्यमेव किमित्याकांक्षायामाह कार्येति

अनन्यथासिद्धत्वे चान्यथासिद्धिशून्यत्वं अन्यथासिद्धिश्चावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसंभवे तत्स

हभूतत्वं दंडत्वादौ अतस्तदन्यथासिद्धं केचित्तु अन्यथाक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नत्वम

न्यथासिद्धं यथा रूपप्रागभावशून्यस्थले क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिनो गंधप्रागभावादेव पाकस्थलेपि गं

धरूपकार्यसंभवे तद्भिन्नो रूपप्रागभावो गंधप्रागभावेनान्यथासिद्ध इति वदंति तदसत् दंडत्वादे

रन्यथासिद्धत्वानापत्तेः अथ दंड एवान्यथासिद्धः किं न स्यादिति चेन्न तस्य लाघवेन कारणत्वात् त

च्च लाघवं त्रिविधं शरीरकृतं उपस्थितिकृतं संबंधकृतं च तत्राद्यं प्रत्यक्षे महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वापे

क्षया अनेकद्रव्यवत्त्वं च परमाणुत्वाभावविशिष्टद्रव्यत्वं द्वितीयं गंधप्रागभावे तृतीयं दंडत्वापे

क्षया साक्षात्संबंधकृतं दंडे प्रसक्तमप्रस्तुतविचारेण ननु पंचम्यन्यथासिद्धिरेव कुतः प्रदर्शिता अन्याश्च

पि च तत्र सन्तीति तत्राद्या तु येन रूपेण पूर्ववर्त्तित्वं कारणस्य तत्त्वं यथा घटं प्रति दंडत्वस्य द्वितीया च यस्य का

रणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते न तु स्वातंत्र्येण तत्त्वं यथा घटं प्रति दंडरूपस्य तृतीया च यस्यान्यं प्रति

पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव कार्यं चित्पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं प्रति आकाशस्य शब्दं प्रति समवायिकारणत्वे

न रूपेण चतुर्थी च यस्य कारणं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं प्र

आद्यं शरी
रकृतं
स्मरण
रूपस्थितिकृ
उः संयोगसं
बंधेन कारणे
दंः त्वे लघुत्वे
समवायसंबं
धेन

दंडत्वादेः
कुत्रापि
कारणत्वाभा
वात्
गंधं प्रति गंध
प्रागभावस्यैव क
उपस्थितिकृ रः
लाघवेन तु रूप त्व
प्रागभावस्य र

ति

३३ तिकुलालपितृत्वेन रूपेण कुलालपितुः कुलालत्वेन रूपेण तु कारणत्वमेव तस्यैव चेन्न यं प्रत्यन्यथासिद्धि
रेवं सर्वत्र संभवेन ताहशं किंचित्करत्वात् वालाधिवेशाद्यार्थमेव स्फुरतीति चेत् स्यादेतत् कारणं त्रिविधं
समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं यत्समवेतं यस्मि
न्समवाये मवर्तमानं सदित्यर्थः उदाहरति यथा तंतवः पटस्य पटस्वगतरूपादेः स्वगतरूपादेरित्या
दिना गंधादेः परिग्रहः कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायिकार
णं यथा तंतुसंयोगः पटस्य तंतुरूपं पटरूपस्य ननु पटरूपं प्रति तंतुरूपमसमवायिकारणं न स्यात्
तयोः समानाधिकरण्याभावात् समानाधिकरणयोरेव कार्यकारणभावनियमात् अत आह
न कारणेन वेति कार्यसमवायिकारणेवेत्यर्थः तथा च पटरूपसमवायिकारणीभूतपटसमानाधिक गा
रणं यस्य तंतुरूपे सत्त्वात्परंपरासंबंधेन पटरूपसामानाधिकरण्यमपि सुलभमेवेति भावः परंप त
रासंबंधस्य (स्वसमवायि) समवायसंबंधेन कार्यसामानाधिकरण्यमेव कार्यकार्थप्रत्या
सत्तिरित्युच्यते स्वसमवायिसमवायसंबंधेन कार्यसामानाधिकरण्यमेव कारणैकार्थप्रत्यासत्ति
रित्युच्यते तथा च समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबंधेन कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवाय कारणेन वा
न प्रत्यासन्नत्वे सति आत्मविशेषगुणान्यत्वे सति कारणं समवायिकारणमिति फलितोर्थः नच तुरीतंतुसंयोग
द्वावतीव्याप्तिरिति वाच्यं तंतुमात्रसमवेतत्वे सति पटकारणं पटासमवायिकारणमिति विशेषलक्षणस्यविव ३३

क्षि

समवायिकारणमात्रसमवेतं

तित्वात् एवमन्यत्रापि निमित्तकारणं लक्षयति तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणं यथा तुरीवेमादि
दिकं पटस्य इदं च कारणत्रयं भावकार्यस्यैव अभावस्य तु निमित्तमात्रं कारणमुपसंहरति तदेतत्त्रिवि
विधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणं यस्मात्कारणात्करणत्वघटकं कारणमुपदर्शि
तं तस्मात्कारणादेतत्त्रिविधकारणमध्ये यत्साधकतमं तदेव करणमित्यर्थः इति करणप्रपंचः
करणप्रपंचं निरूप्य पूर्वोद्दिष्टप्रमाणविशेषाणां लक्षणं वक्तुमुपन्यस्यति तत्र प्रत्यक्षं प्रमाकर
णं प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणचतुष्टयमध्ये साक्षात्कारप्रमाकरणं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः नन्वनुमा
नादिकारणं यत्प्रत्यक्षमिति यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमायाः प्रथमोद्दिष्टत्वात्तस्या एवादौ लक्षणं वक्तुमुचि
तं तथापि तस्याः प्रमाणोपजीवकत्वेन तदुपजीव्यप्रमाणलक्षणमेवादावुचितमिति भावः तच्च
केचिदिंद्रियं केचिदिंद्रियार्थसन्निकर्षः क्वचित् ज्ञानं तत्राद्यं निर्विकल्पकज्ञाने द्वितीयं स
विकल्पकज्ञाने. निर्विकल्पकज्ञानद्वारेंद्रियार्थसन्निकर्षः तृतीयं सविकल्पकज्ञानानंतरं य
च हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो भवंति तत्र सविकल्पकज्ञानद्वारिका त्वनिर्विकल्पकज्ञानं हानं च
दुःखसाधनत्वज्ञानं यथा सर्पोयं दुःखसाधनमिति उपादानं च सुखसाधनत्वज्ञानं यथा

सविकल्पकज्ञानद्वारः निर्विकल्पकज्ञानं करणं

इति

स्रक्चन्दनवनितादिकं मतं सुखसाधनमिति उपेक्षा चेष्टसाधनत्वाभावज्ञाने पथातृणादौ तिर्य्यापारवतः
मतं करणत्ववादिनः इति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् प्रत्यक्षप्रमां लक्षयति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्र
त्यक्षं इन्द्रियं चक्षुरादिकम् अर्थो घटादिस्तयोः सन्निकर्षः संयोगादिस्तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः सन्निकर्षध्वं
सवारणाय ज्ञानमिति अनुमित्यादिवारणायेन्द्रियार्थसन्निकर्षेति अथ काचादिव्यवहितपदार्थे उपनत्वा दि
प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति चेन्न स्वच्छद्रव्यस्य तेजोऽनिरोधकत्वेन तद्गतश्चक्षुषः प्रवेशसंभवात् अथ द
र्पणे कथं मुखप्रत्यक्षमिति चेन्न दर्पणप्रतिहतचक्षुषो वृपरावृत्त्या मुखं प्राप्य प्रत्यक्षजननात् कचित्तु
स्वच्छद्रव्यस्य दोषवशादन्यथाभानं दर्पणे मुखं पश्यामीति धीः सा तु भ्रमरूपैव तेन न प्रतिबिंबपरास्तु रे
नवैश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् अत्र जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षितत्वात् यदाह भगवान् सूत्रका ज्ञानन्यक
रः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति अन्ये तु ज्ञानाकर रणकस्येत
णकं ज्ञानं प्रत्यक्षं इदं चैश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति इति प्रत्यक्षप्रमाणसामान्यनिरूपणं प्रत्यक्ष तज्ज्ञानाक
२ प्रमां निरूपयति तद्द्विविधं निर्विकल्पकम् सविकल्पकं च निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं नि रणकं
ष्प्रकारकं नाम जात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि ज्ञानमित्यर्थः ननु निर्विकल्पके किं मा
नमिति चेन्न अयं घट इति विशिष्टबुद्धिर्विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डीति विशिष्ट

५०।७४

वह्निवदित्यनुमानस्यैव हेतुत्वात् अत्र घटत्वरूपं यद्विशेषणं तज्ज्ञानमेव निर्विकल्पकमित्युच्यते
न च विशेषणज्ञानमपि सविकल्पकमेवास्त्विति वाच्यं अनवस्थाप्रसंगात् इति निर्विकल्पकम्
सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् विशिष्टज्ञानमित्यर्थः यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति सविकल्पस्य
अत्र नास्तिकाः सविकल्पकं न प्रत्यक्षं तस्य घटत्वादिरूपालीकोपरक्तत्वात् वंध्यापुत्रज्ञा मिथ्या
मिथ्यावस्तूपरक्तत्वाभ्यु नवत् निर्विकल्पकं स्वलक्षणवस्तूपरक्तत्वात्प्रादेव प्रत्यक्षं न च तर्हि किं मुक्तेनीयो घटोयं स्व कथ्यते हि
पात. ५ का घटोयमित्याकारप्रतीतिर्भिन्नेषु विलक्षणेषु घटेषु अतः सर्वानुगतधर्मस्यावश्यकं इति वा
सर्वानुगत च्यं तस्मात् द्रव्यांशस्यात्मकत्वात् अतद्व्यावृत्तिरूपतद्धर्मेदः स च तुच्छरूपत्वाद्धेतुः तदसत् विधि न
धर्मस्य का मुखेनैवाकारप्रतीतेः तस्य निषेधरूपत्वायोगात् इति सविकल्पकं तच्च प्रत्यक्षं षड्विधं घ्राणजरा
सनचाक्षुषश्रोत्रस्पार्शनमानसभेदात् घ्राणजत्वादिकं तु जिघ्राम्यास्वादयामि पश्यामि शृणो
मि स्पृशामि मनसा सुखं साक्षात्करोमीत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः इति प्रत्यक्षप्र
माविभागः ननु प्रत्यक्षकारणीभूतेन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यघटकसन्निकर्षः कः इत्याकां
क्षायां तद्दर्शयितुं विभजते प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवा
यः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति प्रसन्नेति

लौकिकप्रत्यक्षे सर्थः संयोगमुदाहरति चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः तथा च द्रव्यचाक्षुषस्पा
र्शनमानसेषु संयोग एव सन्निकर्ष इति भावः संयुक्तसमवायमुदाहरति घटरूपप्रत्यक्षे संयु
क्तसमवायः चक्षुषा जननीय इत्यनुषज्यते तथा च द्रव्यसमवेतचाक्षुषस्पार्शनमानसघ्राण
जरासनेषु संयुक्तसमवाय एव सन्निकर्ष इति भावः संयुक्तसमवायं ननु घटरूपे कथं चक्षुषः
संयुक्तसमवायः अत तत्समुपपादयति चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ननु दूरस्थघटादेस्
त्यपि संयुक्तसमवायकृतः परिमाणग्रहणमिति चेदत्राहुः परिमाणग्रहणे चक्षुःसन्
निकर्षाद्याधिक्यं कारणं सर्वेन्द्रियावयवार्थावयवयोरिन्द्रियावयवार्थावयविनोरिन्द्रि
यावयवार्थावयविनोरिन्द्रियावयव्यर्थावयवयोः संयोग इति इतरे तु दोषवशान्न ग्रहणमि
ति वदन्ति संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवा
यसन्निकर्षः चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षमिति रूपत्वा
त्मकं यत्सामान्यं तत्प्रत्यक्षे इत्यर्थः अत्रापि च चक्षुषा जननीय इत्यनुवर्तते तथा च द्रव्यसमवेतस
मवायसन्निकर्षोऽस्त्विति चेन्न तत् आत्मनोऽनध्यक्षप्रसङ्गात् समवायसन्निकर्षमुदाहरति श्रो
त्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः शब्दस्य साक्षात्कारे जननीय इति शेषः ननु

श्रोत्रशब्दयोःकथंसमवायइत्यपेक्षायामुपपादयति कर्णविवरवर्त्याकाशस्यश्रोत्रत्वात् श
ब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् अथ समवायस्यानित्यत्वेन शब्दप्रत्यक्षे को व्यापार
इतिचेत् शब्दःश्रोत्रमनःसंयोगवेतिगृहणात् समवेतसमवायमुदाहरति शब्दत्वसाक्षात्कारे
समवेतसमवायःसन्निकर्षः श्रोत्रसमवेतशब्दे शब्दत्वसमवायात् विशेषणविशेष्यभा
वमुदाहरति अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावःसन्निकर्षः विशेषणभावो विशेष्यभा
वश्चेत्यर्थः इन्द्रियसंबद्धविशेषणत्वमिन्द्रियसंबद्धविशेष्यत्वमितियावत् विशेषणता
सन्निकर्षमुदाहरति घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्तभूतले घटाभावस्य विशेषण
त्वात् इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यतासन्निकर्षोऽवसेयः सम्बन्धान्तरस्य विशेषण
त्वनियमात् अत्रेदं बोध्यं इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतासंयुक्तविशेष्यतादिभेदेन नानात्वे
नापि विशेषणतात्वेन सैक्यं एवं विशेषणताविशेष्यत्वयोश्चान्यतरत्वेन ग्रहणमतो न सन्नि
कर्षषट्कत्वविरोधः इति लौकिकसन्निकर्षः ननु विशेषणतासन्निकर्ष एव नास्ति अतएवा
भावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणमिति चेन्न यद्यत्र घटःस्यात्तर्हि भूतलमिव द्रक्ष्यतातो
दर्शनाभावान्नास्तीति घटरूपं प्रतियोगिसत्त्वप्रसक्त्यापादिततायाघटोपलंभसत्त्वप्रसञ्जितयोगि

ताकाभावात्मकयोग्यानुपलब्धिसहकृतेन्द्रियेणैवाभावप्रत्यक्षसंभवेऽनुपलब्धेः करणत्वस्यासिद्धत्वात् अ
भावाधिकरणप्रत्यक्षत्वप्रतियोगिविशेषणतासन्निकर्षद्वारा तस्यैव करणत्वस्योचितत्वादित्यलं विस्तरः
इत्युक्तसंबन्धेः इदानीमलौकिकसन्निकर्षो निरूप्यते स त्रिविधः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगज
धर्मलक्षणश्चेति तत्राद्य इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं घटत्वादिः भवति च घटत्वादि
रिन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं अयं घट इति लौकिकप्रत्यक्षे प्रकारस्तदनन्तरं तेन सन्निकर्षेण सर्वे घटाः
इत्यलौकिकप्रत्यक्षं जायते न चेन्द्रियसंबद्धं सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः मृगतृष्णादौ जलत्वभ्रमानन्तरं
जलज्ञानं न स्यात् तत्रेन्द्रियजलत्वयोः संबन्धाभावात् मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्य
मेव प्रत्यासत्तिः अन्यथा परमाणुत्वेन यत्किंचित्परमाणूपस्थितौ परमाणुत्वसामान्यलक्षणया स
कलपरमाणुगोचरमानसप्रतीतिर्न स्यात् परमाणुमनसोः संबन्धाभावात् द्वितीया यथा यत्र सौर
भज्ञानलक्षणया यावद्द्रव्यसामान्यग्राहकं च सुरभि चन्दनखण्डमिति सौरभांशेऽलौकिकं चन्दनखण्डांशे
लौकिकं चाक्षुषं जायते तत्र सौरभज्ञानेन सौरभस्मरणेनैव प्रत्यासत्तिः सौरभांशे चक्षुःसन्निक
र्षासंभवादित्याद्यन्यत्र विस्तरः तृतीयस्य स्वरूपविशेषणमेव स द्विविधः युक्तयुञ्जानभेदाद्योगि
नो द्विविधत्वात् तत्र युक्तस्य योगिनः प्रथमप्रत्यासत्त्या निरंतरमखिलपदार्थज्ञानं जायते युञ्जानस्य

र इन्द्रियजल
तिसंबन्धीय
ज्ञाने जलत्व
स्येन्द्रियसं
बद्धत्वं नास्ति
प्रकारत्वमत्र
स्ति

चिंताविशेषसहकृताद्वितीयप्रत्यासत्त्यासमस्तविशेषज्ञानंजायते इत्यलौकिकसन्निकर्षः ननुयोगिसद्भावेकिं
मानमितिचेत् परमाण्वादिर्जन्यप्रत्यक्षविषयोऽभिधेयत्वात् घटवदित्यनुमानंगृहाण तत्प्रत्यक्षंतुना
स्माकंकिंतुयोगिनामेवेतिध्येयम् प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति एवंसन्निकर्षजन्यंज्ञानंप्रत्यक्षं उपद
र्शितक्रमेणेत्यर्थः ननुसिद्धांतेप्रत्यक्षज्ञानकरणमिंद्रियार्थसन्निकर्षः किंनस्यादतआह तत्कर
णमिंद्रियम् प्रत्यक्षप्रमाणंनिगमयति तस्मात्प्रत्यक्षप्रमाणमिन्द्रियमिति सिद्धांतेसिद्धमित्य
इति र्थः प्रत्यक्षप्रमाणम् प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावसंगतिंमत्वाप्रत्यक्षप्रत्यक्षानंत
रमनुमानंनिरूपयति अनुमितिकरणमनुमानं अनुमितेःकरणमनुमानमित्यर्थः तच्चलिंग
परामर्शएवेतिनिवेदयिष्यति अथानुमितिःकेत्यतआह परामर्शजन्यंज्ञानमनुमितिः प्रत्य
क्षादिवारणायजन्यांत परामर्शध्वंसवारणायविशेष्य तथापिपरामर्शप्रत्यक्षेऽतिप्रसक्तिरि
तिचेन्नैवं साधनावगाहित्वेन नापिविशेषणीयत्वात् नचतथापिधूमवान्पर्वतोवह्निमा
नित्याकारकलिंगोपहितलैङ्गिकभानात्मकानुमितावव्याप्तिरितिवाच्यं तादृशानुमितेरस्वीकारा ते
त् ननुयस्याण्वीयपुरुषोवेतिसंशयानंतरंपुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमितिविशेषदर्शनेसत्य
यंपुरुषएवेतिप्रत्यक्षोदयात्तत्राव्याप्तिरितिचेन्नसमानविषयकप्रत्यक्षविशेष्यसामग्रीप्रभावसह
सामग्रीचतत्रास्त्यभाव

लिङ्गतः ७ वह्निव्याप्यधूमवान् वै पर्वतः पर्वतो वह्निमान् पर्वते वह्निव्याप्यो धूमः

कृतपरामर्शजन्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् स च पक्षविशेष्यकपरामर्शः पक्षविशेष्यकः पक्षप्रका
रकपरामर्शात्पक्षप्रकारिका द्विविधादपि परामर्शात्पक्षविशेष्यकैव [illegible]केवेत्याहुस्तावद्विस्त
रः इत्यनुमितिः नन्वत्र परामर्शः कः इत्यत आह व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः वि
षयतासंबन्धेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तदेव परामर्श इत्यर्थः उदाहरति यथा वह्निव्या
प्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः तथा च वह्निव्याप्यत्वस्य व्याप्तेर्भानाद्धूमवानित्यत्र पक्षधर्म
ताया भानाद्वस्य व्याप्तिविषयकं पक्षधर्मताविषयकं चेति भावः नन्वेतावता परामर्शोऽस्त्वग्रे
तस्य जन्यत्वघटितलक्षणविशिष्टानुमितिः कीदृशी इत्यत्र तामभिनयति तज्जन्यं पर्वतो वह्नि
मानिति ज्ञानमनुमितिः परामर्शजन्यमित्यर्थः इति परामर्शनिः अथ व्याप्तिविशिष्टत्वघटकाव्या
प्तिरित्याकांक्षायामाह यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
व्याप्तेरभिनयः साहचर्यनियम इति लक्षणं सहचरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यं सामा
नाधिकरण्यमित्यर्थः तस्य नियमो व्याप्तिः सर्वाभिचरितत्वं तच्च व्यभिचाराभावः व्यभिचारश्च साध्या
भाववद्वृत्तित्वं तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति पर्यवसन्नं वह्निमान् धूमादित्यादौ सा
ध्याभावाऽवृत्ति यथा धूमस्तदभाववदयोगोलकं तद्वृत्ति इति त्वमेवं वह्नाविति नातिव्याप्तिः नन्वीदृ
साध्ये वह्नित्वदभावव [illegible] तादात्म्यमलयः ३७

अत्र घटोऽस्ति परं तु पटत्वविशिष्टो घटो नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः

वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्याभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः नच सोंदडोपधमादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्योपगमेन तत्र वाच्यत्वेन वाच्यत्वाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकास्या-
प्रसिद्धत्वेऽपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वेन कथमव्याप्ति-
रिति शंक्यं चिंतामणिकारेणैतस्य खंडितत्वात् अंगीकारपक्षेऽपि तद्धेदस्येति तस्याप्रसिद्धेः प्रकृते तस्यानु-
पयोगाच्चेति चेन्न केवलान्वयिन्यनुमितेरस्वीकारात् स्वीकारे तु भ्रमात्मिकैवेति नव्याः अत्रोच्यते हेतु-
सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यत्र हेतुर्धूमस्त-
त्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावो घटात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी घटोऽप्रतियोगि वह्निरूपसाध्यं
तत्सामानाधिकरण्यं धूमे इति लक्षणसमन्वयः धूमवान् वह्नेरित्यत्र नातिव्याप्तिः हेतुर्वह्निस्त-
त्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावो योगोलके धूमात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगि धूमरूपसाध्यमिति नाति-
व्याप्तिः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेतुर्ज्ञेयत्वं तत्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावो घटपटात्यन्ताभाव-
स्तत्प्रतियोगी घटोऽप्रतियोगिवाच्यत्वरूपसाध्यं तत्सामानाधिकरण्यं ज्ञेयत्वे इति कृत्वा नाव्याप्तिः
अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र हेतुरेतद्वृक्षत्वं तत्सामानाधिकरणोऽत्यन्ताभावो मूलावच्छे-
देन कपिसंयोगात्यन्ताभावस्त [illegible] इति [illegible] प्रतियोगिताम्

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य

क व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत् हि [illegible]

सहचारज्ञानेपि वज्रादौ व्यभिचारोपलंभेन कथमिदं व्याप्तिग्राहकमिति चेन्न ४

सि० त० १

धिकरणे हेतुसामानाधिकरण्याभावस्याभिमतत्वादि सत्वं तर्ककर्कशविचारेणाबालानां इति व्याप्तिः ननु ज्ञातेपि व्या-
प्तिः परं तु पक्षधर्मतेत्यत्र कानाम पक्षधर्मतेत्यपेक्षामासां प्रतिपक्षधर्मतास्वरूपं निरूपयति व्याप्यस्य पर्वता-
दिवृत्तित्वं पक्षधर्मता व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः स च धूमादिरेव तस्यैव पर्वतादिनिरूपितवृत्तित्वं पक्ष-
धर्मतेत्यर्थः इति पक्षधर्मता अथ कथमनुमानमनुमितिकरणं कार्यं वा तस्मादनुमितेर्जनिरिति
जिज्ञासायां लाघवादनुमानमुखेनैव बोधयितुमनुमानं विभजते अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं
चेति स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात्स्वार्थ इति समासः स्वप्रयोजनं च स्वस्यानुमेयपदार्थप्रतिपत्तिः ए-
समासः करणीयः
वं परार्थमित्यस्यापीदमेव तात्पर्यं मनसि निधाय स्वार्थानुमानं लक्षयति स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः
तदेवोपपादयितुं प्रक्रियां रचयति तथाहि स्वयमेव भूयो दर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसा-
दौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः भूयोदर्शनेनेति धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे साध्यसाधनयोर्भूयः स-
हचारदर्शनेनेन ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारज्ञानपदेन व्यभिचारज्ञानविरहस-
त हकृतं सहचारज्ञानस्यैवाभिमतत्वात् व्यभिचारज्ञानं द्विविधं यथार्थमयथार्थं च तदपि द्विविधं
निश्चयः शंकाचेति तद्विरहः कश्चित्तर्कात् यथा धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे धूमो वह्निव्यभिचारी नवेति
शंकायां धूमो वह्निव्यभिचारीति निश्चये वा यदि धूमो वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यात् ३८

तिधमाग्मोः कार्यकारणाभावभंगप्रसंगानूपतर्कोयदिभवति तदेतस्मादेवतर्काद्व्यभिचारज्ञानंनिवर्त्त
ते मतलत्वतर्कादेवव्यभिचारज्ञानविरहः क्वचित्सतः सिद्धत्वपर्यायदान धूमेव्यभिचारज्ञा
नमसपत्रधूमस्तत्राग्निरस्तीति धूमत्वावछिन्नमग्नित्वावछिन्नव्याप्तिरित्यर्थः ननुदेशांतरीय
वह्निधूमाग्नामिंद्रिय संनिकर्षासंभवेनकथं धूमसामान्येवह्निसामान्यव्याप्तिग्रहइतिचे
न धूमवत्वंवह्निमत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्यैवसकलधूमवह्निज्ञानसंभवेनतत्र
व्याप्तिग्रहस्यापिसंभवात् महानसादाविति महानसाद्यवछेदेनधूमइत्यर्थः तदुक्तंचा
र्यैः गृहीतसंबंधः पर्वतेधूमंपश्यन् व्याप्तिंस्मरति यत्रयत्रधूमस्तत्रतत्राग्निरिति सपर्वत
गतेच ननुपरामर्शस्यानुमितिव्याप्तिज्ञानस्यकारणत्वेनतत्सर्वदापर्वतादौमहानसा
द्यवछेदेनगृहीतव्याप्तेः कथंज्ञानमतआह व्याप्तिं स्मरतीति तथाचधूमदर्शनंउद्
बोधकत्वात् व्याप्तिस्मरणंभवत्येव तदनंतरंवह्निव्याप्यधूमवांश्चायमितिप्र
त्यक्षेते व्याप्तिस्मरणोत्तरज्ञानोत्पत्त्यर्थः अयमेवलिंगपरामर्शोऽभिधीयते व्याप्तिबलेनार्थंगमयति लीन
इतिलिंगंतच्चधूमादिस्तस्यपरामर्शोज्ञानविशेषइत्यर्थः तस्मात्पर्वतोवह्निमानितिज्ञानमनुमि
तिरुत्पद्यतेलिंगपरामर्शादित्यर्थः स्वार्थानुमानमुपसंहरति तदेतत्स्वार्थानुमानं ग्रंथकारणा

इदमत्र बो
...र्थं तु
त्पर्यते इति
शब्दानुमा
वेनपि पंचाव
यवाक्य ६
व

तु इदं स्वप्रतिपत्तिहेतुस्तस्मात्कारणादेव तत्स्वार्थानुमानमित्यर्थः इति स्वार्थानुमानं क्रमप्राप्तं परा
र्थानुमानं निरूपयति यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परा
र्थानुमानं [illegible] यत्पंचावयववाक्यं तत्परार्थानुमानमिति संबंधः अवयवत्वं नाम न्यूनसमवा
यिकारणत्वं प्रतिज्ञादिषु तदसंभवात् कथमेतेऽवयवाः स्युरिति चेत् अनुमानवाक्यैक
देशत्वात् अनुमानत्वमेव न विचारसहं तस्य लिंगपरामर्शत्वाभावादिति चेत् मैवं लिंगपरा
मर्शप्रयोजकलिंगप्रतिपादकत्वेनानुमानमित्युपचारात् तदुदाहरति यथा पर्वतो
ऽग्निमान्धूमात् यो यो धूमवान्स सोऽग्निमान् यथा महानसं तथा चायमिति अयं पर्व
तस्तथा वह्नि[illegible]व्याप्यधूमवानित्यर्थः तस्मात्तथा वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानित्यर्थः
अनेन प्रतिपादिताल्लिंगात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते अनेन पंचावयववाक्येनेत्यर्थः इति प
रार्थानुमानं ननु पंचावयववाक्यमित्यत्र के ते पंचावयवाः अतस्तान्दर्शयति प्रतिज्ञा
हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पंचावयवाः प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वं साध्यवि ध्य
शिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा पंचम्यंतं तृतीयांतं वा लिंगवचनं हेतुः व्याप्तिप्रतिपाद
कं दृष्टांतवचनमुदाहरणं उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचन

मुपनयः पक्षेसाध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकवचनंनिगमनं इदमेवलक्षणं दृढ दिनिद्यायप्रतीत्यादीन्विशि
ष्यदर्शयति पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिति हेतुः योयोधूमवानित्युदाहरणं तथाचा
यमित्युपनयः तस्मात्तथेतिनिगमनम् इति अवयवग्रंथः [illegible] ज्ञायमानंलिंगमनुमितिक
रणमितिवृद्धोक्तंनयुक्तं इयंयज्ञशालावह्निमत्यतीतधूमादित्यादौलिंगाभावेऽप्यनुमितिदर्श
नाल्लिंगमित्यभिप्रायवाल्लिंगपरामर्शएवकरणमितिव्याचष्टे स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिंगपराम
र्शएवकरणं अनुमानमुपसंहरति तस्माल्लिंगपरामर्शोऽनुमानं अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः अ नु
यमेवतृतीयज्ञानमित्युच्यते तथाहि महानसादौधूमाग्न्योर्व्याप्तौगृह्यमाणायांयद्धूमज्ञा
२ नंतदाद्यम् पक्षेयद्धूमज्ञानंतद्द्वितीयं अत्रैववह्निव्याप्यत्वेनयद्धूमज्ञानंतत्तृतीयम् इदमेवलिंग
परामर्शइत्युच्यते मीमांसकास्तु धूमवान्पर्वतइतिपक्षधर्मताज्ञानमयंचवह्निव्याप्योधूमइति
व्याप्तिस्मरणमेतदुभयमेवानुमितिकरणं नतुलिंगपरामर्शोऽपिगौरवादित्याहुः तन्न द्रव्यवान्पर्वतो म
धूमोवह्निव्याप्यइतिज्ञानद्वयादप्यनुमित्यापत्तेः द्रव्यत्वेनरूपेणधूमस्यैवभानात् ननुव्याप्यताव
च्छेदकरूपेणोपहेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानंविवक्षितमिति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाननुसंधानेऽपिवह्नि
वा व्याप्योपर्वतइतिशाब्दज्ञानात् शाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्तेः व्यापारवत्कारणंकरणमितिमते

जे

व्याप्तिज्ञानमेवानुमानं लिंगपरामर्शो व्यापार इत्यवसेयं इत्यनुमानोपसंहारः लिंगं विभजते लिंगं त्रिविधं अन्वयव्य
तिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्या
प्तिमद् अन्वयव्यतिरेकि तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वमर्थः साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयं तदभावयोः सा
हचर्यं व्यतिरेकः तथा चान्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद् व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः उदाहर
ति यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वं धूमवत्त्वात्मकं लिंगमित्यर्थः ननु कथमत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च अत आह अत्र लोकमे
ग्गामिनयति यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः यत्र वह्निर्नास्ति न तत्र धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिः तथा चान्वयव्या
प्तिरुपदर्शितैव व्यतिरेकव्याप्तिश्च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यवसेयमिति भावः केचित्तु सा
ध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः अन्यनिष्ठव्याप्त्या कथं साधनादनुमितिरिति चेत् साध्याभाव
ति व्यापकीभूताभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साधने पक्षधर्मतावत्त्वज्ञानं सहकारि तदुक्तं व्याप्यव्यापकभा
वो हि भावयोर्यादृगिष्यते तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते अन्वये साधकं व्याप्यं साध्यं व्यापकमि
ष्यते साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः इत्याहुः दृष्टांतं दर्शयति यथा ह्रदमानसे यद्यप्यन्व हो
यव्याप्तिः प्रदर्शितत्वात्पुनस्तद्दर्शनमनुचितं तथापि तदानीं तस्यास्तत्त्वेनाप्रदर्शितत्वान्न दोषः इत्यन्वय
व्यतिरेकि केवलान्वयिनो लक्षणमाह अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिन्स्तं तथा

इति उदाहरति यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवदिति प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकं व्याप्तिं निराकरोति प्रमेय
त्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति अभिधेयत्वसाधकेनुमानेऽस्यार्थः ननु कुतस्तन्निषेधोऽतस्तत्र हेतुमाह
सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च पदार्थमात्रस्येत्यर्थः तथा च सकलपदार्थाभिधेयत्वस्येश्वरप्रमाविषयत्व
स्य चात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वे केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तिर्न संभ
वत्येवेति भावः इति केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्लक्षणमाह व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं लै केवल
मि व्यतिरेकि पूर्ववत्समानः उदाहरति यथा पृथ्वी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्वात् यदितरेभ्यो नाभिद्यते न
तद्गंधवत् यथा जलं न चेयं तथा तस्मान्न तथा इयं पृथिवी न तथा न गंधाभाववतीत्यर्थः तस्मान्न तथे
ग्र तिगंधाभावाभाववत्वात्तदितरभेदाभाववतीनेत्यर्थः नन्वत्र किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशंकां परिहरति अ
त्र यत् गंधवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टांतो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् अत्र इतरभेदसाध्यका
नुमाने इदमुपलक्षणं जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः प्रत्यक्षादिकं प्र
माणं प्रमाकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षाभासः विवादास्पदमाकाशमिति व्यवहर्तव्यं शब्दव ७३
त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकि इति द्रष्टव्यं अथेतरभेदः प्रसिद्धो न वा नाद्यः यत्र प्रसिद्धस्तत्र
गंधवत्स्यापि पक्षत्वेन तदधिकरणस्यैवान्वयदृष्टांतत्वेन केवलव्यतिरेकित्वव्याघातात् यदितरत्रा

त०टी०

७ लिंगधर्मत्वेतदात्मसाध्याधारत्वापत्तिः नद्वितीयः विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानसंबंधेतुत्वेनपृथिवीतरभेद
त्र वत्त्वमितिसाध्यविशिष्टानुमितेरुत्पत्तेः विशेषणीभूतेतरभेदस्याप्रसिद्ध्यातज्ज्ञानस्याप्यप्रसिद्धेर्नचके
वलमिदमेवदूषणं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसंभवेन दूषणांतरस्यापि जागरूकत्वात्कथं तदसंभव
इतिचेन्न तज्जनकेतरभेदाभावज्ञानस्यायोगात् सत्वकुतइतिचेन्न तादृशज्ञानकारणीभूतेतरभेद
ज्ञानाप्रसिद्धेर्नन्ववक्तव्यंकथंतत्तत्रकारणमिति अभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वादितिभाव
इत्थम् जलभेदस्यतेजसि तेजोभेदस्यजलेइतिरीत्येतरभेदस्यप्रत्येकमाधिकरणप्रसिद्ध्यापृथि
व्यांतत्कटलस्यसाधनीयतयातद्विशिष्टानुमितिसंभवात् सुतरांव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपिसंभवति
इतरभेदघटकलस्यपदार्थस्यप्रसिद्धत्वेनन्नान्वयदृष्टांतस्य अतरावनासाधारणमपीति केतपक्ष अत्र
वितेन अत्रेदंबोध्यम् अन्वयव्यतिरेकितुपंचरूपोपपन्नम् तानीकानीतिचेत् रूपतोपक्षधर्मत्वं सप
क्षेसत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेति अबाधितः साध्यरूपविषयोय
स्यतत्ताधाप्तस्यभावस्तत्त्वम् साध्याभावसाधकंहेत्वंतरंसत्प्रतिपक्षइत्युच्यते सत्वनासिद्धिय
स्मन्सोऽसत्प्रतिपक्षस्तस्यभावस्तत्त्वमितिबोध्यम् केवलान्वयितुचतुरूपोपपन्नमेवअत्र
ध्यंसाधयितुंमते तस्यविपक्षाभावात्विपक्षव्यावृत्त्यभावात् केवलव्यतिरेकयपितथातस्य ७१

सपक्षविपक्षयोः तत्सत्वविपर्ययात् इति केवलव्यतिरेकिणि पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वादित्यत्र का नाम पक्षता
तां निर्वक्ति संदिग्धसाध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्वे हेतौ पर्वतः अथ यत्र घनगर्जितेन मेघानुमितिस्तत्राव्या
प्तिर्वह्निप्रत्यक्षकालीनवह्न्यनुमितिर्मे जायतामित्यनुमित्साजन्यानुमितिस्थले च तत्र संदिग्धसाध्यस्या
भावादिति चेन्न एतन्मते तत्रानुमितेरस्वीकारात् तदुक्तं नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्त्तते अपि
तु संदिग्धार्थ एवेति अथवा सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता साधयितुमिच्छा सिसाधयिषा—
तस्या विरहोऽभावस्तद्विशिष्टाया सिद्धेः साध्यनिश्चयस्याभाव एव पक्षतेति तदर्थः अस्ति च वह्न्यनुमिति
प्राक्काले पर्वते तदानीं सिसाधयिषायाः सिद्धेश्चाभावात् अभावमात्रेण पक्षता पर्वते वह्निमनुमिनुया
सा ति मितीति सिसाधयिषाशून्यकाले सिद्धिसत्वेप्यनुमित्यापत्तेः तदानीं च किंचिदभावस्य सत्वात् अस्तु च सिद्ध्यभाव एव
पक्षतेति चेत् पर्वते वह्न्यनुमितिर्मे भूयादितीच्छाकाले सिद्धिसत्वेप्यनुमितिर्जायते सा न स्यात् तदानीं सिद्ध्य
भावाभावात् अतः सिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्वाच्यकम् तथा चानुमितौ सिसाधयिषोत्तेजि—
कात्तद्विरहविरहविशिष्टसिद्धिरेव प्रतिबंधिका तदभाव एव कारणमिति फलितमिति दिक् इति पक्षताप्रसं
गात्सपक्षविपक्षौ क्रमेण निरूपयति निश्चितसाध्यवान्सपक्षः यथा तत्रैव महानसं धूमवत्त्वहेतावेवेत्यर्थः
निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः यथा तत्रैव महाह्रदः इति सपक्षविपक्षाविति हेतून्निरूपयितुं हेत्वाभासान्नि
रूपयति सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंच हेत्वाभासाः उपदर्शितरूपराणामध्ये कतिपयरूपोपप

त्वाद्धेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः तत्त्वं चानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वं वाधस्य
लेवह्निरनुलम्भस्यानुमितिप्रतिबंधकं यद्विज्ञानमुक्तत्वव ह्रदस्याबनुद्भूतत्वसाधकं द्रव्यत्वमित्याकारकं तद्विष
यत्वस्य द्रव्यत्वरूपहेत्वाभासे सत्वल्लक्षणसमन्वयः इत्थमसाधारणाविरुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यापि साक्षाद
नुमितिप्रतिबंधकत्वबोध्यं वाधः साध्याभाववत्पक्षादिरिष्टः पक्षो वा वह्निमान्प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारज्ञा
पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिकरणं वह्निव्याप्यप्रमेयत्वादेरित्यादिज्ञानं तत्प्रतिबंधकं चेव ह्रदाभावव
द्वृत्तिप्रमेयत्वमित्यादिज्ञानं तद्विषयत्वस्य प्रमेयत्वादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः इत्थमनुपसंहारिप्रम्प्रति
ज्ञानानामनुमितिकरणप्रतिबंधकत्वबोध्यं वाधस्थले भ्रममादाय सद्धेतुवारणाय यथार्थेतीति दिक् कुर
तिहेत्वाभासलक्षणं बालान्बोधयितुं प्राचीनसंकेतमपि दर्शयति सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः उच्य
ते इति शेषः तत्त्वं च साधारणाद्यन्यतमत्वं विभजते स त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् सा
धारणं लक्षयति तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः साधारणादिव्यपदेश्य इत्यर्थः उदाहरति
यथा पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वादिति ननु प्रमेयत्वस्य कथं साध्याभाववद्वृत्तित्वमत तदुपपादयति प्रमेयत्व
स्य हि साध्याभाववति ह्रदे विद्यमानत्वादाह व्यर्थावि सद्धेतिव्रसाक्तेरिति तन्न सपक्ष वृत्तित्वस्यापि नि
वेशात् व्यर्थमपि स्वरूपासिद्धे द्रूपणं जागर्तीति मावह गर्व पक्षवृत्तित्वस्यापि तथात्वात् असाधारणं
लक्षयति सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः सर्वेभ्यः सपक्षविपक्षेभ्यो व्यावर्तते निवर्तते इति ८७

व्यावृत्तः उदाहरति यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात् उपपादयति शब्दत्वं हि नित्यानित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति नि
त्येभ्य आकाशादिभ्यः अनित्येभ्यो घटपटादिभ्यः आकाशादिः सपक्षो घटपटादिर्विपक्ष इति बोध्यम् अनुपसंहा
रिणं लक्षयति अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारि यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् अत्र सर्वस्य पक्षत्वा
द्दृष्टान्तो नास्ति अत्रोपदर्शितानुमाने इति सव्यभिचाराणि ० विरुद्धं लक्षयति साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः
यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तं अनित्यत्वेन
व्याप्तं यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति व्याप्तिर्भवत्येवेति भावः इति विरुद्धं निरूपणं सत्प्रतिपक्षं लक्षयति सा
ध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावानुमापकं हेत्वन्तरं
प्रतिपक्षो हेतुर्विद्यते यस्य स हेतुः सत्प्रतिपक्षः अयमेव प्रकरणसम इत्युच्यते उदाहरति यथा शब्दो नि
त्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति इति सत्प्रतिपक्षानि० असिद्धं विभजते
असिद्धस्त्रिविधः असिद्धत्वमाश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वम् त्रैविध्यं दर्शयति आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्या
प्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभाववत्त्वं भवति हि अरविंदत्वं गगनीयत्वरूपपक्षताव
च्छेदकाभाववत् अरविंदरूपपक्षो गगनीयत्वस्य विरहात् उदाहरति यथा गगनारविंदं सुरभि अरविंदत्वा
त्सरोजारविंदवत् ननु कथमरविंदे गगनीयत्वविरह इत आह अत्र गगनारविंदमाश्रयः स च नास्त्येव अत्रो
पदर्शितानुमाने इत्यर्थः स्वरूपासिद्धमुदाहरति स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् पक्षवृत्तित्वे

स्वरूपासिद्धत्वं इदमेव [illegible]लं [illegible] मनसि निधायोपपादयति अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति अत्रोक्तानुमाने इत्यर्थः त
थाच चाक्षुषत्वं शब्दे नास्तीत्यनेन चाक्षुषत्वे पक्षावृत्तित्वमर्थापातमिति भावः अथ शब्दे कुतो न चाक्षुषत्व
मत आह शब्दस्य श्रावणत्वात् सोयं स्वरूपासिद्धः शुद्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभेदेन च
तुर्विधः तत्रैवाद्य उपदर्शित एव द्वितीयो यथा रूपादि चतुष्टयं गुणो रूपत्वात् अत्र रूपत्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्ति
त्वेन [illegible] भागे स्वरूपासिद्धत्वं तृतीयो यथा वायुः प्रत्यक्षो रूपवत्वे सति स्पर्शवत्वात् अत्र रूपव
त्त्वविशेषणस्य वायावृत्ति[illegible]लद्विशिष्टस्पर्शवत्वस्यापि तत्त्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं विशेषणाभावे वि
शिष्टस्याप्यभावात् तुरीयो यथा अत्रैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं तु विशेष्याभाव
प्रयुक्तविशिष्टाभावादिति बोध्यम् व्याप्यत्वासिद्धं निरूपयति सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः ननु कोयमुपा
धिरत आह साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं ननु किं साध्यव्यापकत्वं साधना
व्यापकत्वं च अत लक्षणमेतद्दर्शयति साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्याप
कत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं यथा पर्वतो धूमवान् वह्नेः अत्रार्द्रे
धनमुपाधिः लक्षणं लक्ष्ये योजयति यत्र धूमस्तत्रार्द्रेधनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वं यत्र वह्निस्तत्रार्द्रे
धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेधनसंयोगाभावात् उपाधिभेदमादाय संभववारणाय व्याप
कत्वशरीरे ऽत्यन्तपदमावश्यकं उपाधिमुपसंहरति एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रे ४३
साधनं भेदमादाय साधनस्यो [illegible]

घनसंयोगउपाधिः सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्वे व्याप्यत्वासिद्धं सोयंउपाधिस्त्रिविधः केवलसाध्यव्यापकः
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति तत्राद्यमुपदर्शितमेव एवं क्र
त्वंतर्वर्त्तिनीहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः तत्र यत्रा
धर्मसाधनत्वं तत्रैव निषिद्धत्वमिति साध्यव्यापकता यत्र हिंसात्वं तत्र न निषिद्धत्वमिति साधना
व्यापकताच क्रतुहिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् माहिंस्यात्सर्वाभूतानीति सामान्यवाक्यतः प
शुनायजेतेत्यादिविशेषवाक्यस्यबलीयस्त्वात् अतएव हिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वप्रयोजकमपि तु नि
षिद्धत्वमेवेत्यादिकमपिद्रष्टव्यं द्वितीयो यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूत
रूपवत्त्वमुपाधिः तस्य यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वं रूपे व्य
भिचारात् किंतु द्रव्यत्वलक्षणो यः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नवहिः प्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपव
त्त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपवत्त्वस्याविरहात् तृतीयो यथा प्रागभावो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वमुपाधिस्तस्य यत्र विनाशित्वं तत्र भावत्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्व
मेवास्ति यत्र जन्यत्वं तत्र न भावत्वमिति साधन प्रागभावे भावत्वविरहात् किंतु जन्यत्वरूपसाध
नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति यत्र जन्यत्वं तत्र भावत्वमिति साधनाव्यापकत्वं च ध्वंसे भावत्व
विरहात् एवं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः श्यामत्वस्य नीलघटेपि सत्वान्न केवल

न्या०टी
८९

साध्यव्यापकत्वं किंतु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव अत एव मित्रापुत्रे शाकपाकजत्वविरहेण सा
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि व्यापकत्वं चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् अयं वह्निमान् धूमादित्यत्र म
हानसत्वाभावोऽप्युपाधिः स्यात् तस्य महानसान्यत्वेन दोषपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वा
दिति चेन्न पक्षधर्म इत्यत्र पक्षदृष्टान्तोभयसाधारणधर्मस्यैव विवक्षितत्वात् अथ तर्हि ग
तमुपाधिः लक्षणमिदमिति चेन्न निरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टान्तोभयसाधारणधर्मसाधना
न्यतरावच्छिन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति तस्य परिष्करणी
यत्वात् इदं च लक्षणमाचार्याणामेवाभिमतं लक्षणान्तरं तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यं इत्युपाधिः ननु
एतावतोपाधिरवगतः किं तर्हि व्याप्यत्वासिद्धमत आह वह्निमत्त्वे व्याप्यत्वासिद्धम् तस्य व्याप्यत्वासिद्धहेतुमाह सोप
धिकत्वात् इत्यनुपदर्शितहेत्वाभासा अपि द्रष्टव्याः इत्युक्तिसिद्ध निरू° बाधितं लक्षयति यस्य साध्याभावः प्रमाणेन निश्चि
तः स बाधितः यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् अत्रानुष्णत्वसाध्याभाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति प्रत्य
भिज्ञा इति बाधितत्वम् स्पर्शनेन त्वगिन्द्रियेण एवं घटः क्षणिकः सत्वादित्यादिरपि बाधितः तत्र सोऽयं घटः
इति प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षेण क्षणिकत्वलक्षणसाध्याभावस्य परिच्छिन्नत्वात् इति बाधितनिरूपणं उक्तल
क्षणानामपि हेत्वाभासत्वं यथा अतिप्रसक्तलक्षणानां व्याप्यत्वासिद्धं तन्न भवति अत्रासाधारणधर्मोपाधिः अव्याप्त
लक्षणानां तु भागासिद्धं तन्न भवति असंभवग्रस्तलक्षणानां तु स्वरूपासिद्धं तन्न भवति सिद्धसाधनत्वाश्रयासिद्धं तन्न भव ६४

ति संदिग्धसाध्यवत्तया वा स्वरूपत्वात् नव्यास्तु सिद्धसाधनं निग्रहस्थानं न भवतीति इति वदंति इति तर्कसंग्रहव्या
नेऽनुमानपरिच्छेदः अवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानंतरमुपमानं निरूपयति उपमितिकरणमुपमानं उपमितेः क
रणमुपमानमित्यर्थः तच्च सादृश्यज्ञानमिति निवेदयिष्यति ननूपमितिरेव केत्यत आह संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञानमु
पमितिः संज्ञा च पदं संज्ञी चार्थस्तयोः संबंधो वाच्यत्वं तत्प्रकारको गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानमुपमितिरि
त्यर्थः उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ननूपमितिकरणमुपमानमित्युक्तं किं तदित्यत आह
तत्करणं सादृश्यज्ञानं सादृश्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः प्रतिपादयति तथाहि कश्चिद्गवयशब्दार्थमजा
त नन् कुश्चित्पुरुषाद्गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पश्यतीति तदनंतरं गवयप
दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते वाक्यार्थं स्मरन् गोसादृश्यं पश्यतीति गोसादृश्यं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मर
तीत्यर्थः अयं गवयपदवाच्य इति अभिप्रेत गवयो गवयपदवाच्य इत्यर्थः तेन गवयांतरे शक्तिग्रहाभाव
प्रसंग इति परास्तं तथा च गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः उपमितिः
फलमिति सारम् तच्चोपमानं त्रिविधं सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानं वैधर्म्य ३
विशिष्टपिंडज्ञानं च द्वितीयो यथा खड्गमृगं कीदृगिति पृष्टे नासिकालसदेकशृंगोऽतिक्रांतगजाकृति
श्चेति तद्वाक्यात् श्रुत्वा कालांतरे तादृशपिंडं पश्यन् अतिदेशवाक्यार्थं स्मरति तदनंतरं खड्गः खड्गपद
वाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते अत्र नासिकालसदेकशृंगः इत्यसाधारणधर्मः तृतीयो यथा उष्ट्रः कीदृगिति

रण्ये गवादिवत्समानपृष्ठकुखग्रीवशरीर इत्सादिज्ञोदिते कालांतरे तत्पिंडदर्शनात् वैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानं
जातोतिदेशवाक्यार्थस्मरणं ततः उष्ट्र उष्ट्रपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते इत्याहुः नन्वातिदेशवाक्यजन्यत्वा
च्छाब्दबोधएवास्तीति चेन्न उपमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यापलापप्रसंगादिति सर्वं रमणीयम् इतित
र्कसंग्रहव्याख्याने उपमानपरिच्छेदः अवसरसंगतिमभिप्रेत्योपमानानंतरं शब्दं निरूपयति आ
प्तवाक्यं शब्दः शब्दप्रमाणमित्यर्थः भ्रांतविप्रलंभकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणायाप्तेति न
न्वाप्तः कः अयमाप्त इत्यत आह आप्तस्तु यथार्थवक्ता यथाभूतावाधितार्थोपदेष्टा ननु वाक्यं किं मत आ
ह वाक्यं पदसमूहः यथा गामानय शुक्लांदंडेन पदं लक्षयति शक्तं पदं निरूपकतासंबंधेन श
क्तिविशिष्टमित्यर्थः इतिपदसामान्यनि० ननु शक्तिरेव के इत आह अस्मात्पदादयमर्थो बो
द्धव्यइतीश्वरेच्छा शक्तिः घटपदात् घटपदार्थो बोद्धव्यइतीश्वरेच्छैव शक्तिरित्यर्थः अर्थस्म
रणानुकूलपदपदार्थः संबंधत्वं शक्तित्वं साच पदार्थांतरमेवेति मीमांसकास्तन्न मानाभावा
त् आधुनिके नाम्नि एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छास्त्येव नव्यास्तु आधुनिके संके
तितडित्यादिपदे ईश्वरेच्छाया अभावादिच्छैव शक्तिरिति भणन्ति शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारा
त् भवति यथोत्तमवृद्धेन घटमानयेतिवाक्ये प्रयुक्ते मध्यमवृद्धो घटमानयति तदवलोकय्यु
त्पित्सुर्बालोन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटमानयेतिवाक्यजन्यत्वं मध्यमप्रवृत्तिजनकज्ञाने निश्चिनोति त

तेगामानयघटंनयेतिवाक्यांतरंप्र एवंतावापोद्वापाभ्यांघटपदस्यघटत्वविशिष्टेशक्तिःगोपदस्यगोत्ववि
शिष्टेशक्तिरितिलोगग्रहातिएवमस्तिवाधकेधातुप्रत्ययादीनांशक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति क्वचिदुपमा
नादपितदुक्तं शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चवाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसांनिध्य
तः सिद्धपदस्यवृद्धाः इतियवमयश्चरुर्भवतीत्यत्रयवपदस्यदीर्घशूक[...]विशेषेवसंतेसर्वसस्यानांजाय
तेपत्रशातनंमोद[...]नाश्चतिष्ठंतियवाः कणिशशालिनः इतिवाक्यशेषाच्छक्तिरवधार्यते ह[...]स्तीगृह्णाती
त्यस्यगजोयंगृह्णातीतिविवरणाद्धस्तिपदस्यगजेशक्तिग्रहः विवरणंचसमानार्थबोधकपदांतरेणतदर्थ
कथनम् इदमेवविवृतिरित्युच्यते इहविकचसरोरुहेभ्रमरःसादतिप्रसिद्धपदसांनिध्याद्भ्रमरेशक्ति
ग्रहः शक्तिंतुगामेव नव्यास्तुगवादिपदानांव्यक्तावेवशक्तिर्नतुजातावपिगौरवादितिमेनिरे मीमांसका व्यक्तावेव
स्तुविशेष्यत्वेन गोत्वादेरेवप्रथममुपस्थितत्वाद्गवादिपदानांगोत्वादावेवशक्तिः व्यक्तिलाभस्तुगोत्व
स्याक्षेपंविनानुपपन्नमित्याक्षेपादित्याहुः तदसत्‌ विनाप्याक्षेपंगौश्चरतीत्यनेनव्यक्तिप्रतीतेः प्राभाकरास्तु
गवादिशब्दानामानयनादिरूपकार्यान्वितेगवादौशक्तिः सर्वत्रकार्यवाक्यादेवव्युत्पत्तेः भूतलेघटइत्या
दिसिद्धवाक्यात्तुनव्युत्पत्तिरित्याहुः तदसत्‌ इहकोयंपुष्यामितिसिद्धवाक्येपिपामराणांव्युत्पत्तिदर्शनात्‌
चैत्रःपचतीत्यादौआख्यातस्यकर्तरिशक्तिरितिवैयाकरणास्तन्नगौरवात्‌ किंतुकृतावेव तथातत्रगवादि
शक्तिग्रहे गृहीतशक्तिकगवादिशब्दज्ञानंवाकरणं पदजन्यपदार्थस्मरणंव्यापारः आकांक्षायोग्य
तासन्निधितात्पर्यज्ञानानिसहकारीणि शाब्दबोधः फलमितिसारः इतिशब्दशक्तिनि॰ पदंचतुर्विधंः योगी

केरूढं योगरूढं यौगिकरूढं च अवयवशक्तिर्योगः अवयवमात्रशक्तिकं यौगिकं यथा पाचकादिपदं समुदा
यशक्तिः रूढिः समुदायशक्तिकं रूढं यथा गोपदं अवयवसमुदायोभयशक्तिकमेकजातीयार्थप्रतिपादकं
योगरूढं यथा पंकजादिपदं अवयवशक्त्या पंकजनिकर्तृत्वेन रूपेण बोधयति समुदायशक्त्या च कमलत्वेन रूपेण
कमलमेव समुदायशक्तिरावश्यकी यौगिकार्थस्य स्वातंत्र्येण बोधकं यौगिकरूढं यथोद्भिज्जा
दिकं शक्तिरिव पदस्य लक्षणापि वृत्तिः इति पदनि० अथ केयं लक्षणा शक्यसंबंधो लक्षणा वृत्ते
र्गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदशक्यप्रवाहसंबंधस्तीरे लक्षणा बीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिः अन्यथा प्रवा
हे घोषस्य तात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा तात्पर्यं तु वक्तुरिच्छा वक्ताभिप्रायोभिसंधाय पठिता तेन न मौनिवाक्ये
व्याप्तिः सा च लक्षणा त्रिधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति यत्र वाच्यार्थस्यान
न्वयः तत्राद्या यथा गंगायां घोष मंचाः क्रोशंतीत्यादौ यत्र वाच्यस्याप्यन्वयस्तत्र द्वितीया यथा छत्रिणो यांतीत्या
दौ अच्छत्रिणां छत्रिणामितरेषां च गमनान्वयः यत्र वाच्यैकदेशबाधेनैकदेशान्वयस्तत्र तृतीया यथा सोयं देवद
त्त इत्यादौ अत्र तद्देशकालविशिष्टस्य बाधः तत्पुरुषे राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा ब
गो हुव्रीहावपि लक्षणा यथा चित्रगुरित्यत्र गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं द्वंद्वे धवख
दिरौ छिंधीत्यत्र धवखदिरपदयोस्तदर्थप्रकारतया भासमानद्विवचनार्थे द्वित्वे न लक्षणा कर्मधारये
तु नीलोत्पलमित्यादौ न लक्षणा निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रापि कर्मधारये न लक्षणा वेदबोधितयाज
प नानुपपत्त्या याजनप्रयुक्त वेदेस्याधिकार कल्प्यते स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति वेदस्य निषादातिरिक्तशूद्रपरत्वा
न ना

अवयवशक्त्या वृत्त्यादिरूपे घटादि दायशक्त्या पंकजादिकं

४६

तु दध्यानयेत्यत्र द्वितीयालोपस्य लेद[illegible]धिपदस्य कर्मत्वे लक्षणा घटो न पट इत्यत्राभा[illegible]वार्थकनञो घटभिन्ने लक्षणा
ख्या घटं जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रये लक्षणा रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य [illegible]व्यापारे लक्षणा प्रजयतीत्यादौ तु यावार्थकधा
तोः प्रकृष्टजये लक्षणा उपसर्गस्तु तात्पर्यग्राहक इति संक्षेपः [illegible] लक्षणा [illegible] संस्तुते प्रभुभिः ममा
पि जन्म तत्रैव मया छत्र गतो भवानित्यत्र त्वदागमनानन्तरं प्राणवियोगो भविष्यतीति बोधाद्धत्र जनाद संततरमे
[illegible]तीत्येकादिकाः तन्न लक्षणावांतस्याकर्मत्वमेवात् यथा गतिर्मालावकः इत्यत्र मालवकेऽगतिः स्यादिक्षयं बोध
नौ ल्लौ तु वस्तुतरमेवेति मेवं मंस्या तस्मात् लक्ष्यमाणगुणसंवेधात्मकत्वेन लक्षणानतिरेकात् प्रतिलक्ष
णा ननु केतिग्रहणबहिष्कारं हेतुर्लक्षणा गौरवमित्यादि वाक्यादपि शाब्दापत्तिरतस्माह आकांक्षायोग्यता
सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः अत्र चकारेण तात्पर्यं गृह्यते यथा चाकांक्षाज्ञानं योग्यताज्ञानं सन्निधिज्ञा
नं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दहेतुरित्यर्थः तेनाकांक्षादिरहितवाक्याद्यौ ननु अस्मर्यमाणकर्तृत्वमुपाधिस्तस्य भारतादौ
साध्यव्यापकत्वात् वेदे साधनाव्यापकत्वाच्चेति चेन्न वेदेपि तस्य सत्वात् अत एव [illegible] वेदकर्तृसाध
पि किं वदति सर्वमेवेति अत्र वाध्यं वाक्यं सर्वमेवेत्यर्थः तेनात्मा वै जायते पुत्र इति वेदस्याप्रामाण्यमिति न
वीतिः स्मृतिपुराणादिलक्षसदाचाराणां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यं तन्मूलवेदानामिदानीमनुपलम्भ
त्वेन शाखा काचिदुच्छिन्नेति कल्प्यते केचित्तु वेदमूलकत्वं दृश्यते तस्य वप्रामाण्यमेव [illegible]
[illegible]न्यथा [illegible]दादिकल्पितानामपि वाक्यानामपि तदापत्तेः न च [illegible] प्रणीतत्वं तत्र प्रामाण्यं [illegible]
[illegible]

त० दी०
४६

शाब्दसामग्रीप्रपंचिता[illegible]विभाजकवाक्यशाब्दसाम्युपदिष्टत्वेनतत्कृतौनप्रदर्शितमतआह कार्यज्ञानंशाब्दज्ञा
नंशाब्दत्वंच शाब्दात्वेमीत्यनुभवसिद्धाजातिः शाब्दबोधक्रमोयथाचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रग्रामकर्मकगमना
नुकूलवर्तमानकृतिमानितिशाब्दबोधः द्वितीयायाःकर्मत्वमर्थः धातोर्गमनमनुकूलत्वंच संसर्गमर्यादयाभा
सते लटोवर्तमानत्वमाख्यातस्यकृतिस्तत्वंबोधः संसर्गमर्यादयाभासते रथोगच्छतीत्यत्रगमनानुकूलवर्तमा
नकृतिमानितिशाब्दबोधः क्त्वाप्रत्ययस्यकर्तापूर्वकालीनत्वंचार्थः भोक्तुंगच्छतीत्यत्रभैत्रप्रागभावकालीन अन्न
भोजनविषयकेच्छावान्गच्छतीतिशाब्दबोधः चैत्रेणपच्यंतेतंडुलाः इत्यत्रचैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्य
ति फलशालीतंडुल इतिशाब्दबोधः वृत्तित्वंसंसर्गः[illegible]संसर्गवत्वम्यं जन्यत्वंच धातोःपाक[illegible]जन्यत्वंसंसर्गः
फलंकर्मात्मनेपदार्थः शालित्वंसंसर्गः क्वचिदात्मनेपदार्थोनुभासते यथाचैत्रेणसुप्यते इत्यत्रचैत्र
वृत्तिकृतिजन्यः स्वापः इतिबोधः चैत्रः पक्ष्यतीत्यत्र[illegible]वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकपाकजनक
कृतिमान् चैत्र इतिबोधः गामानयेत्यत्रगोकर्मकमदिच्छाविषयानयनानुकूलकृतिमांस्त्वमितिबोधः
ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्य[illegible]त्रकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनंज्योतिष्टोमनामयागःस्व
र्गकामस्येत्यर्थः एवमेवसर्वत्रप्रथमांतमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधोनैयायिकः वैयाकरणास्तु धात्वर्थमुख्य
विशेष्यकएवशाब्दबोधः यथाचैत्रः पचतितंडुलानित्यत्रतंडुलनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलचैत्रकर्तृकं इतिबो पाक
धस्तत्राहुः सर्वत्रदृष्टार्थत्वेत्यत्राक्तियाद्युक्तस्येवकारस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदार्थं इतिसंक्षेपइदमपिबोध्यं
लटोवर्तमानत्वंलिटोभूतानद्यतनपरोक्षत्वं लुटोभविष्यत्वानद्यतनत्वं लृटोभविष्यत्वं लेटोवक्ष्य[illegible]
क्रियापदवदातेत्यत्रविशेष्यकर्तृयोवकारस्य[illegible]

षयत्वं लङो भूतानद्यतनत्वं लिङो द्विधा विधौ लिङाशीर्लिङ् च तत्र विधौ लिङः कृतिसाध्यत्वेसति बलवद
निष्टाजनकेष्टसाधनत्वं आशीर्लिङो वक्त्रिच्छाविषयत्वं लुङो भूतत्वं लृङो तत्त्वं भविष्यत्वं चेति इति प्राद भू
बोध्यनि० प्राद्दमुपसंहरति तत्करतां शब्दः सोयं शब्दस्त्रिविधः विधिमन्त्रार्थवादभेदात् तत्राद्यो विध्य
विधायकप्रत्ययघटितवाक्यं स च प्रत्ययो लिङ्लेट्लोट्तव्यकृत्यप्रत्ययरूपः भवति हि ज्योतिष्टोमे
न स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं तथा अत्र लिङ्वता हि प्रत्ययः विध्यर्थविधायकस्तत्राभिधेयं विधि
र्थः स चेष्टप्रयत्न जनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयः साध्य कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेवातः इ
विध्यर्थ दमेव लिङर्थः इत्युच्यते भवति च यागनिष्ठं तत् यागो मत्कृतिसाध्यो मदिष्टसाधनं चेति ज्ञानवि
षयः जानातीच्छति यतत इति नियमात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि काम्यस्थले ऽहरहः संध्या
त्येसंध्यावंदना मुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि नित्यस्थले चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्येष्टसाधनं
दोषसंक्षपरि लो[illegible]दित्यादौ नञा विध्यर्थाभावो बोध्यते अत्र प्राभाकराः कार्यत्वं विध्य
हारादि कैति र्थ र्थः प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तेन कृत्यसाध्येन प्रवृत्तिः ननु विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसंग
कल्पते लेज इति चेत् तदनुपार्जितः इष्टसाधनतालिंगक कृतिसाध्यतानुमितिरिष्टसाधनताज्ञानकालीशिरवःपा
दोषेत्य ५ डुरएवेस तत्र विशेषणापुत्तमोवकारणस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः कर्णएवदातेत्यत्र विशेष्यायुक्तत्वत्रैवका
रणस्यान्ययोगव्यवच्छेदोर्थः कृतिसाध्यताज्ञानं ज्ञानं चाकाम्यस्थले प्रवर्त्तकमतो नोक्तदोषः नि

अ० टी०
९८

त्वस्थले चाहमिदानीं मत्कृतिसाध्यं संध्यावंदनकोद्बोधज्ञानवानस्मीति विहितसंध्याकालीनशौचाचमनादिमत्वात्
इति शौचाचमनादिमत्वप्रतिसंधानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमिति समाधानं तथाप्यननुगम इति चेत् स विशेषाव
च्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतिसंधानजन्यत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञानेऽनुगतं सेतुरूपः तत्र काम्यकैक्ये वविशेषणं नित्ये तु
स्थले तु शौचाचमनादिकमेवेति प्रतिसंधत्ते तत्र न स्थलघीयस्त्वात् इति विधिसामान्यनिरूपणं स त्रिधाऽपूर्ववि
धिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिर्भेदात् तत्रात्यन्ताप्राप्तो विधिराद्यः यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ अत्र य
जनस्याप्राप्तत्वात् यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र द्वितीयः यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र व्रीहिषु न
खावहननमुशलावहननयोः प्राप्तौ मुशलावहननमेव नियम्यते सर्वत्र प्राप्तस्यैकत्र विधिस्तृतीयः य
था पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र सर्वेषां पंचनखानां भक्षणप्राप्तौ पंचैव पंचनखा भक्ष्या इति ना बोध्यते
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पंचमः इति पंचनखा इत्येया इति विधिविशेषनिरूपणं अर्थ
वादस्त्रिधा गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तत्राद्यो यथा आदित्यो यूपः यजमानः प्रस्तर इति
प्रमाणान्तरेण निर्णीतार्थस्य ज्ञापकोऽनुवादः यथाग्निर्हिमस्य भेषजमित्येतत्कालेऽपि तद्गुणज्ञापको
ता भूतार्थवादः यथा जरायामह्यंहमूर इति इत्यर्थवादः मंत्रस्त्वाह्युनज्मीत्यादि इति मंत्रा इति ननु शब्दो न प्र
माणान्तरं संसर्गज्ञानत्वानुमानादेव गृह्यते तथा हि गामानयेत्यादिपदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आ
कांक्षादिमत्पदकदंबत्वात् मद्वाक्यवदिति चेन्न अनुमितिविलक्षणशाब्दत्वं प्रत्येमीत्यनुभवसाक्षी ९८

केशाद्यासावलायितुमशक्यत्वात्. अर्थापत्तिरपि न प्रमाणांतरं अस्ति. तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति दृष्टे श्रुते वा दि-
वाभुंजानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्तिस्तानं भवति इयमेवार्थापत्तिः. ततो देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते इत्यनुभवो
जायते इति मैवं तस्य अपि देवदत्तो रा[ ]त्रिभोजी दिवाभुंजानत्वे सति पीनत्वादिति केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव त-
त्सिद्धेः तस्यास्त्वकिंचित्करत्वात्. अ[ ]नुपलब्धेः प्रमाणत्वं निराकृतमेव [ ] प्राक्. संभवोऽपि न प्रमाणांतरं. तथा
त्म हि संभवो द्विधा संभावना कोटिनिर्णयात्मकश्चेति तत्रादिमो न प्रमाणं यथा ब्राह्मणोयं चतुर्दशविद्याभिज्ञत्वं संभवे-
तीति चतुर्दशविद्याश्च ऋग्वेदश्च यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं छंदो नि-
रुक्तयः मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रकं विद्याश्चतुर्दश एताश्च पुरुषार्थनिदानका इति वेदांतस्य
मीमांसाया[ ]मंतर्भावः वैशेषिकस्य तर्के सांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवागमानां शैवोर भागवतादेरप्यभवि
ष्यब्रह्मवैवर्त्तलैंगवाराहकौर्ममात्स्यगारुडब्रह्मांडभेदादष्टादशधा वा शिष्टलैंगनारसिं[ ]हनंदीवनार-
दीयवामनीयसाहंसतत्वंसारदोवासिष्टशैव[ ]धार्मकापिलमानववारुणरेणुकवायवीयकालीयमाहेश्वर
पाराशरमारीचभार्गवादिभेदादुपपुराणानि बहुविधानि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमांगिरसवाशिष्टदक्षसं-
वर्तिशातातपपराशरगौतमशंखलिखितहारीतापस्तंबोशनसकात्यायनव्यासबृहस्पतिदेवलनारद रं
स्त्रा पैठीनसिप्रमुखतिकृतानि बहूनि धर्मशास्त्राणि तस्माच्चतुर्दशैव विद्याः ननु आयुर्वेदधनुर्वेदगांधर्ववेदार्थशा-
स्त्रभेदादुपवेदचतुष्टयमप्यास्ति कामशास्त्रस्यायुर्वेदांतर्भावः नीतिशास्त्रस्यार्थशास्त्रे शिल्पशास्त्रस्य शास्त्रे सूपकाश

रामायणाभा
ताहीनाय
त्रैवालिकं
मार्कंडयश्चे

नं० २१ ति

स्वचतुःषष्टिकलाशास्त्राणामर्थशास्त्रेऽन्तर्भावः तस्मादष्टादशैव विद्याः चेत्स्यादेव इति पंचाशदिति निर्ण
त्म याकं संभवोनुमानेंतर्भूतः इह वटे यक्षोस्तिष्ठतीत्यैतिह्यमपि न प्रमाणांतरं किं त्वज्ञातमूलवक्तृकः शब्दः चेष्टापि
न प्रमाणांतरं किंत्वनुमानप्रयोजिकैव तस्माच्चत्वार्येव प्रमाणानीति सिद्धं एतेनोपलब्धिकादिप्रमाणमप्य
सिद्धमिति बोध्यं इति शब्दखंडः ज्ञाननिष्ठतद्वितितत्प्रकारकत्वकं प्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं परतोवेति विप्रतिप
त्तिः अत्र ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्यग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमिदमेव स्वतोग्राह्यमिति किं
वदंती अस्यार्थः ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिकानुव्यवसायादिरू
पा सामग्री तद्ग्राह्यमिति इदमेव ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमित्युच्यते यत्र गुंजापुंजेयं वह्निरिति भ्रमः पश्चादिदं ज्ञा
नमप्रमेति प्रमा ततो द्वितीयज्ञाने प्रमेति भ्रमा तत्र तृतीयज्ञानग्राह्यत्वस्याऽनुव्यवसायगतप्रामाण्ये सत्वे
पि तृतीयज्ञानस्यानुव्यवसायनिष्ठाप्रामाण्यग्राहकत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वं न संजाघटी
ति अतस्तदिति प्रामाण्याधारएव तत्पदार्थः यत्रायं घट इति प्रमानंतरमिदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रमा तत्र
धूलीपटलेऽयं धूम इति ज्ञान प्रकारत्वस्य धूलीपटलत्वे सत्वेपि स्वतोग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽत्
साबाधः अतोऽप्रामाण्यग्राहकेति सिद्धसाधनवारणाय यावदिति नन्वनुव्यवसायो घटं घटत्वेन स
मवायं च विषयीकुर्वन्नात्मानं निष्प्रकारमनूतघटमात्मानं तत्संबंधोऽप्यनुव्यवसायं विषयीकरोति एवं

सति पुरोवर्त्तिप्रकारसंबंधस्यैव प्रमापदार्थत्वेन स्वतस्त्वं प्रामाण्यं गृह्णातीति मुरारिमिश्राः अनुव्यवसाया
त्मकमेव सर्वं ज्ञानं तच्च स्वप्रकाशमिति मातृमानमेयविषयत्वात् त्रिपुटीत्युच्यते स्वप्रकाशसामर्थ्यादेव स्वा
त्मानमिव वर्त्तिप्रामाण्यं स्वत एव गृह्णातीति प्राभाकराः अयं घट इति ज्ञानानन्तरं घटे ज्ञाततानाम फलं भवति इति
ततो ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षं पश्चात् ज्ञातताख्यानमानं चास्यातीन्द्रियत्वात् ज्ञानं तन्निष्ठप्रामाण्यं चाहं घटत्वप्रका
रकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादित्यनुमीयते तस्मात्स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते स्वकीयग्रा
हकसंवेद्यज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वमिति भाट्टाः तन्नेति गौतमीयाः एषामयमाशयः इदं जलमि
ति ज्ञानानन्तरमनभ्यासदशायां प्रमा त्वन्यज्ञानं प्रमा न वेति संशयो न स्यादिति तच्च स्वतःप्रामाण्यस्य
निश्चितत्वात् स्वप्रकाशत्वमपि दुर्वचम् चाक्षुषादिनात्मनो विषयीकर्त्तुमशक्यत्वात् ज्ञानवि
षयतातिरिक्तज्ञाततायां मानाभावात् अतो निषेधकोटिरेव बलीयसीति कृतं तर्ककर्कशविचारभा
धारणेनानुसरामः नो अथ कथं परतः प्रामाण्यं गृह्यत इति चेत् उच्यते प्रथमं जलज्ञानं जलत्वमोनिर्विकल्प
कं तत इदं जलमिति विशिष्टज्ञानं ततः इच्छा ततः प्रवृत्तिस्तदनन्तरं जललाभस्तदनन्तरं पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं प्र
राय मा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमेति व्यतिरेकिणा यथा घटज्ञानमित्यन्वयदृष्टान्त
स्यापि संभवेनान्वयव्यतिरेकिणा वा प्रामाण्यं निर्धार्यते इति ज्ञप्तौ परतस्त्वं प्रमायाः गुणजन्यत्वादुत्प

नं०२१०

तोपरतस्त्वं गुणत्वप्रमासाधारणाकारणत्वात् यथाप्रत्यक्षे सन्निकर्षे अनुमितौ विशेषज्ञाने उपमितौ सादृश्य
ज्ञाने शाब्दे शब्दज्ञानं एवमप्रमाणमपि परतो गृह्यते इदं च मीमांसकानामप्यनुमतं गुरोर्वर्त्तिनि प्रका
राभावस्यानुव्यवसायेनानुपस्थितत्वात् अप्रमायाः पित्तमण्डूकवसांजनचाकचिक्यदूरत्वादिदो
षजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वं दोषस्य अप्रमासाधारणकारणत्वादि साक्षी विस्तर इति प्रामाण्यवा
वा दः अयथार्थानुभवं विभजते अयथार्थेति संशयं लक्षयति एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्य
इ ज्ञानं संशय इति एकस्मिन्धर्मिणि एकस्मिन्नेव पुरोवर्त्तिपदार्थे विरुद्धाव्याधिकरणा ये नानाध
र्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिं वारणाय एकस्मिन्निति पदः पृथिवीति ज्ञानस्य एकस्मिन्ध
र्मिणि घटे घटत्व [illegible] पृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिरतो विरुद्धेति
प ति घटत्वविरुद्धघटत्ववानयं घट इति ज्ञाने अतिप्रसक्तिस्तद्वारणाय नानेति उदाहरति यथेति स त्रिविधः सा
धारणधर्मधीजन्यो ऽसाधारणधर्मधीजन्यो विप्रतिपत्तिजन्यश्चेति विशेषादर्शने कोटिद्वयस्म
रणं संशयमात्रे हेतुः तत्राद्यस्तु उपदर्शित एव उच्चैस्तरत्वं तत्र साधारणधर्मः स्थाणुत्वनिष्ठापक
रादि वक्रकोटरमत्वं पुरुषत्वनिष्ठापककरादिमत्वं वा विशेषः स्थाणुत्वपुरुषत्वे च कोटिद्वयं द्वितीयो
यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तीति ज्ञानेन शब्दो नित्यो न वेति संशयः तृतीयो यथा प्रामा

न नानाधर्माः स्युः
पुरुषपुरुषत्वादय
ः [illegible]
[illegible]
गाहिज्ञानं संशय
[illegible]
[illegible]
वनस्पतौ न संशय
[illegible]

स्वतस्तोग्राह्यं परतोग्राह्यं वेति संशयः इति संशयनि० विपर्ययं लक्षयति मिथ्याज्ञानं विपर्ययः इति विपर्ययनि०
तर्कं लक्षयति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः वह्न्यभावो व्याप्यः धूमाभावो व्यापक उदाहरति यदि वह्निर्न
स्यात्तर्हि धूमोपि न स्यात् यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात्मकत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितस्तथापि प्रमाणा
नुग्राहकत्वात्तदुचितम् इति बोध्यं स्वप्नस्तु पुरीतद्देहे हृदि देशकालदेशदोषः संघोम[illegible]नसि स्थि
तेऽदृष्टविशेषेणाचिंत्यसाविशेषेण धातुविकोपेण जन्यते स च मानसविपर्ययेऽन्तर्भूतः इदं चिंतिसन्तु किं

ध्यवसायस्याविशेषाद्दर्शनेन जन्यते स च विपर्यय एव इति तर्कादि इत्ययथार्थानुभवः स्मृतिं विभजते
स्मृतिरपि द्विविधा यथार्थाऽयथार्था च प्रमाजन्या यथार्था तज्जन्यसंस्कारसंबंधेन प्रमायां स्मृति
कारणत्वमिति भावः अप्रमाजन्याऽयथार्था इदं रजतमित्यप्रमातो रजतत्वेन शुक्तेः स्मरणमय
थार्थं इति स्मृतिनि० इति बुद्धिग्रंथ सुखनि० सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं सर्वात्मनामनुकूलत्वे
दीयत्वं सुखमित्यर्थः अनुकूलत्वमिष्टत्वं अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमद्धर्ममात्रासाधा
रणकारणं भेदात् विषयसाक्षात्कारजं प्रथमं राज्योद्यपत्यपाणिग्रहणादिजं द्वितीयं विषयं ध्या
नजं तृतीयं स्तवनमस्कारायासादिजं लाघवरूपं तुरीयं इति सुखनि० दुःखं निरूपयति सर्वेषां प्र
तिकूलवेदनीयं दुःखं प्रतिकूलत्वं च द्विष्टत्वं दुःखत्वजातिमद्धर्ममात्रासाधारणकारणकगुणो वा
दुःखं इदमपि सुखवच्चतुर्विधं इति दुःखनि० इच्छां निरूपयति इच्छा कामः काम इति पर्याय इच्छात्वजातिमतीइ

गुणो वा सुखं
तच्चतुर्विधं वै
षयिकाभिमानि
कमानोरथिका
भ्यासिकं च

।७०.४।

५१ च्छा सा द्विधा फलेच्छा उपायेच्छा च फलं सुखादिकम् उपायो यागादिः इतीच्छानि० द्वेषं निरूपयति क्रोधो
द्वेषः द्वेष्मीत्यनुभवसिद्धं द्वेषत्वजातिमान् दुःखसाधनताज्ञानजन्यो गुणो वा द्वेषः इं द्वेषनि० प्रयत्नं निरूप ते
यति कृतिः प्रयत्नः प्रयत्नत्वजातिमान् प्रयत्नः सत्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् इच्छाजन्यो
गुणः प्रवृत्तिः द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः स च प्राणसंचरकारण
इति प्रयत्ननि० धर्मं निरूपयति विहितकर्मजन्यो धर्मः वेदविहितेत्यर्थः स चकर्मनाश्यः जल
स्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वज्ञानादिना नश्यति इति धर्मनि० अधर्मं निरूपयति निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः वे
दनिषिद्धेत्यर्थः स च भोगप्रायश्चित्तज्ञानादिना नश्यति एतावददृष्टमिति कथ्यते वासनाजन्यौ च तौ
तद्धा वेच्चैत्रस्य शरीरादिकं चैत्रस्य विशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वात् चैत्रप्रय
त्नजन्यकुसुमपर्यंकादिवदित्यनुमानं मानं लाघवमनुसृत्य बुद्ध्याद्यष्टानामिदानीं युगपद्दाष्ट्रयं
दर्शयति बुद्ध्याद्यष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः बुद्धिच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च नित्याईश्वरस्या
नित्या जीवस्य अत्रमात्रपदमवधारणार्थं इत्यधर्मनिरूपणं संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थि
तिस्थापकश्चेति सामान्यगुणानामविशेषगुणो भयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान्संस्कारः द्वितीयक्षणना
समवायिकारणं वेगः स द्विविधः कर्मजो वेगजश्च तत्राद्यो नोत्पादककर्मजन्यः शरादौ प्रसिद्धः नोदरे
वेगवत्कपालजन्यघटे द्वितीयः तस्य कपालवेगजन्यत्वात् आश्रयमाह वेगः पृथिव्यादिचतुष्ट ५१

यमनोवृत्तिः भावनांलक्षयति अनुभवजन्यास्मृतिहेतुर्भावना आत्मादिवारणाय प्रथमदलं अ
नुभवध्वंसवारणाय द्वितीयदलं अत्रानुभवउपेक्षाभिन्नोग्राह्यः इदंतुबोध्यं उद्बुद्धसंस्कार
एवस्मृत्युपधापक उद्बोधकंचचिंतादिकं तदुक्तं सदृशादृष्टचिंताद्याः स्मृतिबीजस्यबो
धका इति तत्र नव्याः संस्कारत्वप्रतिस्मरणमपिकारणं आश्रयमाह आत्ममात्रवृत्तिः स्थि
तिस्थापकंनिरूपयति अन्यथाकृतस्यपुनस्तद्वत्स्थापकः स्थितिस्थापकः पृथिवीमात्र
समवेतसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्वं तल्लक्षणंबोध्यं आश्रयमाह कटादिः पृथि
का वीवृत्तिः आदिनाकार्मुकः परिग्रहः इतिसंस्कारः अथगुणानांसाधर्म्यवैधर्म्यप्रक्रि सि
या गुणलक्षणंतुप्रागभिहितमेव रूपादिचतुष्टयसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहादिदशभावनांतवि
शेषगुणत्वं तच्चपृथिवीसमवेतसमवेतताद्वीन्द्रियग्राह्यसांसिद्धिकद्रवत्वभावनान्य
त्वविशिष्टगुणत्वापरजात्यनधिकरणत्वेसतिगुरुत्वान्यगुणत्वं संख्याद्यष्टनैमित्तिक
द्रवत्वस्थितिस्थापकवेगानांसामान्यगुणत्वं रूपादिचतुष्टयपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगा
नांमूर्त्तवृत्तिगुणत्वं शब्दादिदशभावनानाममूर्त्तवृत्तिगुणत्वं संख्यादिपंचानांमूर्त्तामू
र्त्तोभयवृत्तिगुणत्वं एकत्वभिन्नसंख्यैकपृथक्त्वभिन्नपृथक्त्वसंयोगविभागानामनेकवृत्तिगुण

१७ टी तदन्येषां गुणानामेकैकवृत्तिगुणत्वं रूपादिचतुष्टयशब्दानां बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणत्वं २

५२ त्वं संख्यादिसप्तद्रवत्वस्नेहवेगानां द्वीन्द्रियग्राह्यगुणत्वं बुद्ध्यादिषण्णामन्तरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं गु
रुत्वधर्माधर्मास्थितिस्थापकभावनानामतीन्द्रियगुणत्वं अपाकजमेव रूपादिचतुष्टयमप
मपरिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहवेगास्थितिस्थापकभावानां कार
णगुणपूर्वकत्वं जन्यद्रव्यावृत्तिविशेषगुणानामकारणगुणपूर्वकत्वं संयोगविभागवेगा
नां कर्माऽसमवायिकारणकत्वं कारणगुणासमवाकारणत्वंच संयोगविभागशब्दाद्यष्ट
भावनानामव्याप्यवृत्तिगुणत्वं बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनानामविषयत्वं गंधसंयोगादि
चतुष्टयशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मसंस्काराणामनित्यगुणत्वं तदितरगुणानां नि
त्यगुणत्वं वैधर्म्यपूर्ववद्बोध्यं इति गुणसाधर्म्यवैधर्म्ये क्रमप्राप्तकर्मणः स्वरूपमाह च
लनात्मकं कर्म तद्भेदानामुदीरितमेव प्राक् उत्क्षेपणं लक्षयति उर्द्धदेशसंयोगहेतुरुत्क्षे
पणं अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुंचनं विप्रकृष्ट
संयोगहेतुः प्रसारणं अन्यत्कर्म उर्द्धदेशस्य हेतुत्वेन यः संयोगस्तस्यासमवायिकार
णमुत्क्षेपणमित्यर्थः एवमग्रेपि ननु भ्रमणादीनामतिरिक्तत्वेन कुतो नोक्तमत आ ५२
ह अन्यत्सर्वं गमनमिति इति कर्मनिरूपणं सामान्यं निरूपयति नित्यमेकमनेकानुगतं

सामान्यं स्वाश्रयमाह द्रव्यगुणकर्मवृत्ति तद्द्विविधं परमपरं च परं सत्ता अपरं द्रव्यत्वादि इति सा
मान्यनि० विशेषं निरूपयति नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषा व्यावर्त्तकाः स्वतो व्यावर्त्तकाः इत्यर्थः
इति विशेषनि० समवायं निरूपयति नित्यसंबंधः समवायः स्यानमाह अयुतसिद्धवृत्तिः ननु युतसिद्धं पदेन किं गृ समवायः
ह्यमतं त्वाह ययोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ उक्तं च तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञा
म तव्यौ ययोर्द्वयोः अविनश्यदेकं पराश्रितं वावतिष्ठते इति कपालं घटयोर्मध्ये एको घटोऽविनश्य तमे
न्नपरं कपालमाश्रितमेवावतिष्ठते ऽतस्तावयुतसिद्धौ इत्यर्थः विनश्यदवस्थस्यापराश्रितत्वे त
नायुतसिद्धत्वं न स्यात अत उक्तमविनश्यदिति उदाहरति अवयवावयविनो गुणगुणिनो क्रियाक्रिया
स वंतौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति इति समवायनि० प्रागभावं लक्षयति अनादिः सांतः प्रागभाव ग
घटादिकारणाय प्रथमदलं परमाणुकारणाय द्वितीयदलं ननु प्रागभावः कस्मिन्काले लीयते उत्प
त्तेः पूर्वं कार्यस्य कार्यस्योत्पत्तेः प्राक्स्व प्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तते इत्यर्थः अयं प्रागभावः कथं ग
सिद्ध्यतीति चेत्सत्यामपि सामग्र्यामनुत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिसाध्यत्वेन तत्सिद्धिः इह कपाले घटो भविष्य
ग तीति प्रतीतिरपि तत्प्रमाणं इति प्रागभावं. ध्वंसं लक्षयति सादिरनंतः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनंतरं कार्यस्य कार्य
स्योत्पत्त्यनंतरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तत इत्यर्थः स च ध्वंसः इति प्रत्ययविषय इति ध्वं

त॰ टी॰
५३

प॰

सः अत्यन्ताभावं लक्षयति त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः विशेषं
निरूपयति ध्वंसप्रागभाववारणाय त्रैकालिकेति भेदवारणाय संसर्गेत्यादि उदाहरति यथा भूतले
घटो नास्तीति स हि द्विविध एकपदार्थमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽनेकपदार्थमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकश्च तत्राद्यो धर्मो घटत्वादिः द्वितीय उभयत्वादिः अयमेव व्यासज्यवृत्तिधर्म इत्युच्यते स
र्वव्यापिकाभावो नाङ्गीक्रियते घटवति भूतले घटाभावस्यासत्त्वे विलक्षणसमाभावप्रतीत्यभावः तत्र
स्थात्वं सामग्री भूतले घटसंयोगप्रागभावध्वंसान्यतरतादृशप्रतीतिकालीनभूतलत्वादिकं च प्रति
योगितावच्छेदके केचित्तु एकप्रतियोगिकानां तेषां संसर्गभेदेन बहुत्वे विशेष्याभावस्यानुगताया
त्यन्ताभावाभावोऽतिरिक्त एव अत एव अस्यासाध्यत्वेन द्वितीयाभावो भावस्वरूप एवेति संप्रदायवि
दभावस्य निषेधमुखप्रमाणागम्यत्वासंभवेन तृतीयाभावः प्रथमाभावस्वरूप इति नवीनाः इत्यलं
त॰ विस्तरः इत्यन्ताभावं अन्योन्याभावं लक्षयति तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभा
वः यथा घटः पटो न भवतीति इत्यन्ताभावग्रंथः अथ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे
यसाधिगम इति न्यायस्य प्रथमसूत्रे षोडशपदार्थानां प्रतिपादितत्वात्कथं सप्तपदार्था एवेति ५३

रुपिता अतस्त्राह सर्वेषामपि पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धं तथा च तेषां
साक्षान्मोक्षोपयोगित्वेन तेषां विभागः न्यायाकरेपि प्रतिपादितत्वादिर्भावः कथमंतर्भावः प्रमाणं द्रव्य
गुणयोरंतर्भावः आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेय
मिति सूत्रे तत्राद्यानां त्रयाणां द्रव्ये चाक्षुषादिविषयरूपादीनां चार्थानां गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये ध
र्माधर्मात्मकप्रवृत्तेर्गुणे रागद्वेषमोहात्मकदोषस्य गुणे प्रेत्यभावो मरणोत्तरं जन्म मरणं च चरम
शरीरप्राणसंयोगध्वंसः आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणोत्तरं तादृशसंयोगरूप
स्यास्य गुणे सुखदुःखसंवेदनात्मकस्य फलस्य गुणे दुःखस्य गुणे अपवर्गस्याभावे स च दुःखध्वं
म॰ सस्वरूपः संशयस्य गुणे साध्यतया कामनाविषयप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादौ महानसादि दृष्टांत
तर्कस्य गुणे नि स्य यथायथं द्रव्यादौ प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतार्थसिद्धांतस्य यथायथं द्रव्यादौ प्रतिज्ञाद्यवयव
र्णयस्य गुणे त स्य गुणे विजिगीषुकथाजल्पस्य गुणे स्वपक्षस्थापनाहीनकथावितंडा तस्य गुणे हेत्वाभासा
त्वबुभुत्सोः क
थावादस्य गुण नां यथायथं द्रव्यादौ अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्य [illegible] र्थांतरं परिकल्प्य दूषणाभिधानं छलं तस्य
रो ४ गुणे असदुत्तरं जातिस्तस्या गुणे पराजयहेतुर्निग्रहस्थानं तच्च प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रति
ज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वंतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुन

५४ स्मृतौमननुभावत्वेमत्तेननमप्रतिभासमतानुक्ताविशेषप्रक्षेपः यथैनुयोज्यायेक्षणं निरनुयोज्यानुयो
गः अपसिद्धांतोहेत्वाभासश्चेति बहुविधा एवंपापपथद्वयादौ ननुमात्रोस्तत्वेवह्निनोदाहानु
नि त्पादादृष्टावत्संप्राप्तेरतिरिक्तैवेतिचेन्न उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यापि दाहका
रणत्वेनतत्स्यमानाभावात् सादृश्यमपिनपदार्थांतरमपितुतद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्मव
र त्वं शुद्धिरपिनातिरिक्ताकिंतुभस्मादिसंयोगध्वंसइतिसंक्षेपइतिपदार्थानामंतर्भावः पदा
र्थज्ञानस्यपरमप्रयोजनं मोक्षइत्याममनन्ति सचस्वर्गादिरितिमीमांसकाः नित्यसुखाभिव्य
औदासीन्यमिति क्तिरितितदेकदेशिनः अहंकारनिवृत्तौस्वस्वरूपताधिगमइतिवेदांतिनः सारूप्यसालोक्य
सुखदुःखाभावः वस्तुतः सामीप्यसायुज्यभेदाच्चतुर्विधः इतिसगुणोपासकाः अपराधीनेतिचार्वाकाः उच्छे
कस्यजीवस्य विद्याभ्रमवृत्तिमिथ्या गतिरित्यपिकेचित् तत्सर्वंधीमतांतच्चिंतनीयं अपितुआत्यंतिकैकविंशतिदुःखध्वंसः
ज्ञाननिवृत्तौ
क आत्यंतिकत्वंचस्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं एकविंशतिदुःखानि
चशरीरंषडिंद्रियाणिषड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखंदुःखंचेति दुःखानुषंगित्वाच्छरीरादौगौ
णदुःखत्वं तथाचात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः इतिश्रुतेरात्माज्ञा

नसाधननिदिध्यासनंसाधनंमननसाधनंतत्वं पदार्थज्ञानेनसंजायतइति एवंसतितत्वज्ञानेजातेशरी
रपुत्रादावात्मीयत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्यनाशः तेनदोषाभावः तेनप्रवृत्त्यनुत्पत्तिः तत
त्कालीनशरीरेणाकायव्यूहेनवाभोगतत्वज्ञानाभ्यांप्रारब्धकर्मणांनाशः ततोजन्माभावः ततोमोक्ष
इतिक्रमः नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयं ज्ञानंचविमलीकुर्वन्नभ्यासेनचपाचयेत् अ
भ्यासात्पक्वविज्ञानंकैवल्यंलभतेनरः इत्यादिवचनात् तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथावि
द्यतेऽयनायेतिश्रुतेश्च सगुणोपासनाकाशीमरणादेरपितत्वज्ञानद्वारामुक्तिहेतुत्वंअंतरा
वपरमेश्वरः काश्यांतारकमुपदिशतीतिसारम् इतिमोक्षनिरूपणं इतिश्रीसिद्धांतचन्द्रो
दयनामकं तर्कसंग्रहविवरणंसमाप्तम् मंगलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलम् मंगलंस
र्वराज्ञानांप्रजानांसर्वत्रमंगलम् यादृशंपुस्तकंदृष्ट्वातादृशंलिखितंमया यदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनदीयते १ लिखितंस्वरूपलालेनस्व[illegible]पठनार्थम् संवत् १८[illegible]८८ [illegible]पा ० ० ० ०